

Den mytiske Alterbog 1564 søgtes, men en ukendt Alterbog 1569 blev fundet

Motto: Søg, så skal I finde! Måske finder vi ikke lige det, vi søger, men så finder vi noget andet!

Af Jens Lyster

I 1556 udgav Sjællands første biskop, Peder Palladius (1503-60), Danmarks og Norges første alterbog med titlen *Søndagers Oc helige dagers Epistler oc Euangelia met Collecter*, hvorfra præsten om søndagen fra alteret kunne læse kollekten og epistlen og fra prædikestolen evangeliet. I sin fortale, dateret 8. september 1555, skriver Palladius, at der er to kollekter før hver epistel. Den første er den gamle katolske kollekt, som man plejer at bruge, den anden er oversat fra Veit Dietrichs tyske postille og kan bruges lejlighedsvis. Alterbogen er beregnet for aldrende og svagsynede sognepræster og derfor prentet med skønne store bogstaver.¹

Den næste alterbog, der er bevaret in extenso, er udgivet i 1574 af Sjællands biskop Poul Madsen. Imidlertid skønnes et sørgeligt fragment af hans forgænger biskop Hans Albertsens Alterbog 1564 at repræsentere en alterbog, der tekstmæssigt er ganske identisk med Poul Madsens. I sit forord, dateret 20. januar 1564, oplyser Albertsen, at mange kirker endnu ikke har anskaffet Palladius' alterbog, der ikke længere kan købes. Derfor har han ladet alterbogen trykke på ny, korrigeret og udvidet og nu i overensstemmelse med kirkeordinansen. Albertsens forord er aftrykt som bilag til denne artikel.

Såvel Albertsens forord som hans alterbogs indhold har man hidtil kun kendt fra Alterbog 1574. Med fremdragelsen af Alterbog 1569 er et kildeskrift fra Albertsens egen tid kommet for dagen. Udgivelsesåret 1569 er i 1614 bevidnet af Hans Poulsen Resen, og to fotos i nærværende artikel dokumenterer, at Alterbog 1569 kan indtage hæderspladsen som hidtil eneste illustrerede alterbog.

1 Alterbog 1556 med indledning er gengivet i "Alterbogen 1556", *Peder Palladius' Danske Skrifter III*, udgivet af Lis Jacobsen for Universitets-Jubilæets danske Samfund, København 1916-18, s. 307-497.

Hypoteser og falsknerier

Alterbog 1564 er omgærdet af mystik. Den blev udgivet af biskop Hans Albertsen (1525-69). Denne Alterbog 1564 eksisterer kun i et eneste eksemplar på Det kongelige Bibliotek. Den ejedes engang af bogsamleren Henrik Hielmstjerne (1715-80), hvis bogsamling i 1807 overgik til Det kongelige Biblioteks danske afdeling. Da liturghistorikeren C.T. Engelstoft (1805-89) i 1840 udgav sit værk om alterbogens historie,² var det dette unikke eksemplar af Alterbog 1564, der bestemte hans fremstilling af alterbogens historie i denne periode. F.eks. måtte Engelstoft tage stilling til, hvorfor der nu i 1564 kun er én kollektrække, nemlig Veit Dietrichs, og hvorfor denne afgørende ændring ikke berøres med ét ord af biskop Albertsen i dennes fortale, der er dateret 20. januar 1564. Albertsen skriver dér, at han har ”offuerseet, forbedret oc formeret” alterbogen ”synderlige vdi Collecternis klare oc rette forstand, som seduanlige her til dags haffuer veret brugt vdi Kirckerne”. Jamen de kollekter, der hidtil har været brugt i kirkerne, er ikke forbedret, men er helt forsvundet. Hertil ræsonnerer Engelstoft, at Albertsen umuligt på egen hånd kan have foretaget en så gennemgribende forandring. Overgangen fra to kollekter til én må være sket før 1564. Den må kort sagt være foretaget af Palladius ”i en ellers sporløst forsvunden Udgave af Alterbogen”. I Palladius’ fortale er der i Alterbog 1564 nu om kollekterne ændret til, at der er ”forordineret een Collect for huer Epistel at bruge effter ordinantzens liudelse”. Hvem andre, spørger Engelstoft, skulle vel foretage ændringer i Palladius’ fortale uden Palladius selv?³

Engelstoft er skeptisk ved forandringerne i kollekterne i Alterbog 1564, f.eks. det indledende ”Lader os alle bede” ved hver kollek, og at doksologien fra de udeladte katolske kollekter nu er tilsat Veit Dietrichs bønner, og han tilskriver den nøjeregnende Hans Albertsen dette pedanteri.⁴ Anderledes positiv er Engelstoft over for Alterbog 1574, der genindfører de gammelkatolske kollekter, hvorfor Engelstoft konkluderer, at der allerede i samtiden må have ytret sig en opposition imod Veit Dietrichs nye kollekter. Alterbog 1574 gengiver atter Palladius’ og Albertsens fortaler uforandret og er helt fri for Albertsens ængstelige omhu for at foreskrive præsten hvert ord på tryk. Alterbog 1574 har takket være den filippistiske biskop Poul Madsen frigjort sig fra Albertsens omklamring og tilegnet sig tidens fremskridt.⁵

Engelstofts sindrigt opførte konstruktion af alterbogens historie

2 C.T. Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark*, København 1840.

3 Engelstoft: *Liturgiens Historie*, s. 167-168.

4 Engelstoft: *Liturgiens Historie*, s. 169.

5 Engelstoft: *Liturgiens Historie*, s. 170-171.

har dr.phil. Lis Jacobsen (1882-1961) beskrevet muntert og præcist, og ligeledes, hvordan den stolte bygning styrter sammen, da det unikke eksemplar af Alterbog 1564 gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.⁶ Da viste det sig, at kun titelbladet og det dermed sammenhængende blad 8 er trykt i 1564. Alt det øvrige: Palladius' og Albertsens fortaler, kollekterne, perikoperne mm. er senere bearbejdelser og tilhører en alterbog fra det 17. århundrede. Da Lis Jacobsen holdt alterbogens sidste blanke side op mod lyset, læste hun gennem det hvide overklæbede papir: "Prentet i Kiøbenhaffn, hosz Henrich Waldkirch. Paa sin egen Bekostning. Oc findis hosz hannem til kiøbs".⁷ Dette eksemplars mærkelige beskaffenhed skyldes altså et bevidst falskneri. Eksemplarets historie må da have været omtrent denne: En smart boghøker har i midten af 18. århundrede fundet to blade af 1564-udgaven som indlæg i et bogbind eller lignende. Han har i sin bod haft et værdiløst eksemplar af alterbogen fra 17. årh., og han har da løsnet første læg i dette eksemplar og erstattet titelbladet og det dermed sammenhængende blad 8 med 1564-udgavens. Men da der på dette titelblad stod "Prentet aff Lauritz Benedict", ville bedrageriet blive for åbenbart, om der i sidste blads kolofon stod "prentet hosz Henrich Waldkirch". Derfor blev det sidste blad overklæbet. Og falskneriet lykkedes til fulde. Henrik Hielmstjerne, det 18. århundredes fineste bogsamler, erhvervede eksemplaret, og Engelstoft, det 19. århundredes ypperste kender af danske alterbøger, brugte det som grundlag for sin alterbogshistorie.

Siden Lis Jacobsen med sin opdagelse gjorde op med Engelstofts hypotese, har Alterbog 1564 været en myte: Alterbøgernes Eva, så at sige, kun klædt i to blade. Hun lokker og hun drager, og så yndig ser hun ud, tænker alterbogsjægeren. Men der er, skønner Lis Jacobsen prosaisk, al sandsynlighed for, at udgave 1564 har stemt overens med udgave 1574. De ændringer, som biskop Hans Albertsen i sin fortale 1564 siger, han har foretaget, stemmer nemlig i ét og alt med udgaven 1574, og teksten i "En bekiendelse paa danske" og "En Predickers Bøn" på det førnævnte blad 8 stemmer ordret og bogstavret overens med det tilsvarende blads tekst i udgaven 1574.⁸ I sin disputats fra Lund 1948 om dansk bønnelitteratur nøjes Krister Gierow ikke med Lis Jacobsens sandsynlige overensstemmelse mellem Alterbog 1564 og 1574, men konkluderer, at man "med största säkerhet kunna

6 Side 40-42 i Lis Jacobsen: "Af Alterbogens Krønike", *Teologisk Tidsskrift*, 3. rk., 9. bind, 1918, s. 35-47.

7 Den tyske Henrich Waldkirch, der døde i 1629, var svigersøn til Claus Føerd, forlæggeren for både Alterbog 1556 og 1574. Waldkirch fortsatte i svigerfaderens branche og udgav alterbøger i både 1602 og 1611. Det var 1611-udgaven, der blev benyttet til falskneriet.

8 Lis Jacobsen: "Af Alterbogens Krønike", s. 42-43.

utgå ifrån att Alterbogen 1564 i oförändrat skick omtryckts i den fullständigt bevarade upplagen av år 1574", idet Gierow dog vedgår, at titlen fra og med 1574 nu kaldes *Alterbogen*.⁹ Spørgsmålet er så, om alterbogsjægeren vil slå sig til tåls med kopien, eller han vil drømme sig frem til originalen?

Provokeret især af Gierow har jeg "med største sikkerhed" skønnet, at "En Predickeris Bøn at bede, før hand gaar i Predicestolen. M. Iohannes Mathesius", der afslutter Alterbog 1574, næppe kan have stået i Alterbog 1564, eftersom bønne først forelå i sin danske oversættelse i 1571.¹⁰

Denne afsluttende bøn må alterbogsredaktøren have fremskaffet fra en ny samling "christelige Bøner, for atskillige Personer at læse, vddragne aff nogle besynderlige Lærde Mends Bøger", som helsingørkapellanen Hans Christensen Sthen oversatte og samlede¹¹ og indføjede som et tillæg til sin nye oversættelse *Christelige oc vdkaarne Bøner...Til hobe sæt aff den hellige Scrifft, ved D. Iohannem Auenarium*, 1571.

Krister Gierow kender ikke denne kilde og søger at sandsynliggøre, at det er biskop Hans Albertsen, der har oversat bønne fra Johannes Mathesius' *Schöne vnd Christliche gemeine Gebetlein*, Leipzig 1563 og derfor har kunnet indlemme denne nye bøn i Alterbog 1564.¹² Men eftersom oversættelsen i Alterbog 1574 er identisk med Sthens fra 1571, kan der ikke herske tvivl om, hvorfra bønne stammer. Biskop Albertsen har intet haft med denne bøn at gøre, eftersom han døde 25. maj 1569, to år før Sthen gjorde bønne kendt på dansk. For øvrigt er den tyske bøn ikke hentet fra Mathesius' bønnebog, men fra Mathesius' *Postilla, Das ist Außlegung der Sontags vnd fürnemesten Fest Evangelien, iüber das gantz jar*, 1565. Denne postille har Sthen også senere gjort brug af i sit forfatterskab.¹³ Skal en biskop gøres

9 Krister Gierow: *Den evangeliska Bönelitteraturen i Danmark 1526-1575, En källanalytisk-typologisk studie*, Lund 1948, s. 236. Titelbladene i Alterbog 1564 og 1574 er afbildet i Palladius' Skrifter III s. 329 og 331.

10 Jens Lyster: "Avenarii bønner i Sthens oversættelse", *Kirkehistoriske Samlinger* 1976, især s. 79-80.

11 Denne samling af bønner er aftrykt i *Hans Christensen Sthens Skrifter II*, udg. af Jens Lyster under medvirken af Jens Højgård, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 2003, s. 130-148. Mathesius' bøn findes s. 134, og kommentarerne s. 225-226 og 281 til denne bøn gælder også små tekstvarianter i Alterbog 1574.

12 Gierow: *Bönelitteraturen*, s. 246-247.

13 Umiddelbart efter den nævnte Mathesius-bøn før prædiken følger i Sthens tillæg en anden Mathesius-bøn efter prædiken, der rummer to tekstvarianter, som kun findes i Mathesius' Postilla, se Sthens Skrifter II s. 227. Fra Mathesius' Postilla har Sthen til sit trøsteskrift *En Predicken Cæcilij Cypriani*, 1578, hentet et brudstykke af prædiken til 14. søndag efter trinitatis, se Sthens Skrifter III,

ansvarlig for at indføre Mathesius' bøn i alterbogen, må det blive Albertsens efterfølger Poul Madsen. Herom senere.

En alterbogsjagt indledes

Krister Gierows skråsikre opfattelse af Alterbog 1574 som et uforandret optryk af Alterbogen 1564 vakte interessen for tidlige danske alterbøger, krydret med drømmen om at møde og kende alterbøgernes forførende Eva, kun iført to blade. Men min alterbogsjagt blev unægteligt langstrakt og præget af prosaiske afbrydelser. En af disse var en tidkrævende undersøgelse af den københavnske bogtrykker Salomon Sartors frakturinitialer, vignetter og træsnit i hans tidligste udgivelser fra 1612 til 1625.¹⁴ Denne afstikker fra alterbogsprojektet skulle vise sig at indebære en uventet gevinst for netop alterbogsprojektet, men herom senere.

Under et besøg på Herning Museum i august 1990 vakt store forventninger, da jeg i seddelkataloget over museets bogsamling fandt "en gammel alterbog med Hans Albritzens fortale, hvilket med sikkerhed daterer den til 2. udgaven 1564". Denne konklusion var dog problematisk, eftersom biskop Albertsens fortale også findes i de følgende alterbøger. Museets alterbog viste sig at have et udateret titelblad, hvor der forneden med blæk var tilføjet årstallet 1564. Med blyant var årstallet rettet til Anno 1555. Begge årstal var forkerte. Alterbogen i Herning var ganske samme udgave som det udaterede eksemplar, jeg havde fundet i august 1981 i British Museum i London under katalognummer 3408 bb.11. Eksemplaret i London var sammenbundet med Passio, og forlæggerne var ifølge alterbogens titelblad de københavnske boghandlere Christian Cassuben og Daniel Paulli.

I Lis Jacobsens beskrivelse af alterbogsudgaver er denne udaterede udgave nr. 11 i rækken.¹⁵ Til sin rådighed havde Lis Jacobsen et unikt eksemplar på Det kongelige Bibliotek. Nu kender vi tre eksemplarer. Lis Jacobsen skønner ud fra det typografiske udstyr, at udgaven tilhører den sidste fjerdedel af 17. århundrede og at "det tør anses for givet, at den er udkommet inden den ny forordnede Alterbog 1688". I beskrivelsen af alterbog nr. 11 indgår hendes fodnote: "I Bibliotheca Danica I 554 sættes Udgaven til "[1681?]", uden at det dog antydes, hvorpaa denne Formodning hviler". Mon dog ikke *Bibliotheca Danica*

2015, s. 97 og 137-138, og til *En liden Trøstscrift*, 1581, hentet et uddrag af Mathesius' påskeprædiken, se Sthens Skrifter III s. 252-263 og 312-315. Mathesius' Postilla udkom Nürnberg 1565, Wittenberg 1566, Nürnberg 1567, 1568, 1570, 1571. Wittenberg 1571 er på plattysk.

14 Undersøgelsen skulle datere udaterede oplag af Sthens *En liden Vandrebog*, alle trykt af Sartor. Se *Sthens Skrifter I*, 1994, s. 326-330, 333-343.

15 Lis Jacobsen: *Palladius' Skrifter* III s. 337.

har hentet trykkeåret 1681 fra bogtrykker Daniel Paullis *Mercurius, Librarius Danicus*, 1675-82?

Imidlertid har eksemplaret i Herning en værdifuld ejerinskription, dateret "Wiborg den 22. februar 1683", en sikker terminus ante quem for trykkeåret, der nok skal være 1681. Herning-eksemplaret er blevet købt den 28. oktober 1909 af boghandler N.B. Kousgaard, Studiestræde 14, København K. Boghandler Kousgaard, der døde 1913, var kendt som genudgiver af klassisk fromhedslitteratur, som han var dybt fortrolig med, og han har næppe ladet sig vildlede af det håndskrevne trykkeår 1564.

En gotlandsrejse i sommeren 1993 omfattede også et besøg i Ganthem Sogn, vejledt af en vildledt af en biskoppelig visitationsrapport fra 1800-tallet, ifølge hvilken kyrkoarkivet i Ganthem skulle rumme "en dansk alterbog" fra 1564.¹⁶ Ganthems kirkearkiv, der i dag indgår i Dalhem præsteembedes bogsamling, ejede desværre ikke længere danske alterbøger endside et eksemplar af Alterbog 1564.

Som plaster på såret fandt jeg i Visby Landsarkiv et velbevaret eksemplar af Alterbog 1580 (LN nr. 1251). Et andet eksemplar af Alterbog 1580 findes i Säveskolens bibliotek i Visby, beskrevet således af lensbibliotekar fil.dr. Åke Åberg. Det stammer fra Løjsta (Løsted) Kirke og bærer indskriften "Ad usum ecclesiae Lösted", men rummer også denne bitre hilsen til en troløs menighed fra den stedlige sognepræst: "Anno 1581 kom jeg, Her Söffren Mattzsson Collding til Lösted sogn for en fattige Guds ord tiener og drog fra dennem Anno 1589 for deris forræderi (skrevet med runer) skyld." Eksistensen af disse to eksemplarer er siden tilgået Erik Dals *Supplement til Lauritz Nielsens Dansk Bibliografi*, 1996, LN 1251. Lis Jacobsen måtte tage til takke med et defekt eksemplar af Alterbog 1580 i Det kongelige Bibliotek. Nu er vi bedre hjulpet med de gotlandske eksemplarer.

Et fragment af en ukendt alterbog dukker op

Under en nordisk salmekongres i Trondhjem 3.- 6. juni 1982 indgik en rundvisning i Det kongelige norske Videnskabernes Selskabs bibliotek eller Gunnerusbiblioteket med en udstilling af rare klenodier. Ved den lejlighed fik jeg lov til at blade i en gammel alterbog uden titelblad og gøre nyttige notater. Jeg konstaterede, at Mathesius' bøn ikke var optaget i alterbogen, hverken først eller sidst, og at alterbogen derfor af mig skønnedes at være ældre end 1574. De indledende tekster "Confiteor", blad A 5v, "Oratio concionatoris, ante concionem", blad A 5v, "En Bekiendelse paa danske", blad A 6r, til og med "En

16 Jens Lyster: "Gamle danica m.m. på Gotland", *Hymnologiske Meddelelser*, 1993, s. 232-233. Åke Åberg: "Böcker på Gotland under 1600-tallet", *Bibliotekshistorie* 2, 1988, s. 13-14.

Predickeris Bøn", blad A 6v, var identiske med dem i Alterbog 1574. Men derudover var der fra Palladius' Alterbog 1556 på blad A 7r bevaret "En Bøn for Øffrigheden at bede paa knæ faar Alteret ved sig selff, effter Ordinantzens lydelse" og ligeledes blad A 7r "En anden Bøn for Kong: Maiestat". Begge disse blev udeladt i indledningen til 1574.

Sidst i alterbogen fulgte efter kirkeårets tekster og kollekter litaniet og de dermed forbundne tre bønner på blad Z 7r: "En Bøn om Syndernis forladelse", "For Kongen oc Rigens Raad" og "For Aandelig Fred". Derefter fulgte "Nogle Bøner som maa læsis effter Letanien, huer effter tidens leylighed": "Om en aluerlig Penitentze", "For Syndernis forladelse", "For Ordens Tienere oc det hellige predicke Embede" og "For timelig Værlig". Derefter "Præfationes in summis Festis" (med noder) blad Aa 2v.

Mine hastige notater tog ikke højde for eventuelle manglende blade i alterbogen. Derfor nøjedes jeg med den forsigtige konklusion, at alterbogs-eksemplaret kunne være et missing link mellem Palladius' Alterbog 1556 og Alterbogen 1574. At det ikke kunne være Alterbog 1564, ses ved bønnerne "En bekiendelse paa danske" og "En Predickers Bøn", der på det bevarede blad 8 af Alterbog 1564 begge begynder på rectosiden på linje 1 og 17 og tilsammen fylder bladet ud med 38 linjer. I missing-linket begynder disse bønner blad A 6r linje 13 og A 6v linje 5 og fylder til sammen 32 linjer. Mere gjorde jeg desværre ikke dengang ved alterbogen i Trondhjem og noterede ikke dens katalogsignatur.

Et andet eksemplar af samme ukendte alterbog dukker op

I september 1989 modtog jeg i en korrespondance med den norske liturghistoriker professor Helge Fæhn (1918-2008) en kopi af et brev fra denne til Universitetsbiblioteket i Oslo, dateret Sandvika 13. april 1989. Heri fortæller Fæhn om et "Telemark-eksemplar" af en alterbog, som han har lånt af bonden Ingebret Gaaren i Fyresdal. Ingebret har fået den af sin far Ola Gaaren. De formoder, at eksemplaret stammer fra Heggland gamle kirke i Fyresdal, der blev revet ned omkring 1670.

Fundet er åbenbart gjort adskillige år tidligere, for både Oslo Universitetsbibliotek og Det kongelige Bibliotek har ifølge Fæhn fået mikrofilm af "Telemark-eksemplaret", efter at bibliotekar Leif Thorbjørnsen, der var ansat ved palæotypsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Oslo, i 1977-78 havde analyseret bogen typografisk og dateret trykkeåret til ca. 1568-70.¹⁷ Videre skriver Fæhn,

17 Thorbjørnsens analyse kan være det brev, som han ifølge Fæhn sendte til Det kongelige Bibliotek 20. december 1977, der svarede i et brev dateret 5. januar 1978. Denne korrespondance er efterlyst forgæves i Oslo 24.10. 2022, og 9.11. 2022 meddelte seniorforsker Thomas Hvid Kromann, Det kongelige Bibliotek,

at han den 11.-12. april har besøgt Universitetsbiblioteket i Trondheim og undersøgt et defekt eksemplar af en alterbog i en langt senere indbinding og konstateret, at dette eksemplar var af samme udgave som Telemark-eksemplaret. Dette meddelte jeg straks til dr.phil. Erik Dal, som nu i *Supplement til Lauritz Nielsens Dansk Bibliografi*, 1996 under nr. LN 1249a noterede denne udgave af alterbogen som trykt i København af uvis bogtrykker ca. 1570. Af 200 blade A⁸ - Z⁸, Aa⁸ er ifølge LN 1249a bevaret 186 blade. Af det første læg A⁸ er kun blad 2-7 bevaret. To eksemplarer findes: et i norsk privateje, et fragmentarisk i Trondheim Univ.Bibl. Sandsynligvis har Erik Dal ved bladtællingen benyttet sig af Thorbjørnsens ukendte analyse.

Thorbjørnsen anslår ifølge Fæhn denne alterbogs alder til ca. 1568-70. Dal sætter alderen til ca. 1570. Fæhn sætter af ukendte grunde alderen til "ca. 1571" i sin liste over kendte danske alterbøger.¹⁸

Hans Poulsen Resen bevidner en Alterbog 1569

Disse dateringer af den udaterede alterbog gør det relevant på dette sted at inddrage min førnævnte undersøgelse af Salomon Sartors tidlige bogtryk i perioden 1612-25. Derved stiftede jeg nemlig bekendtskab med professor Hans Poulsen Resen (1561-1638) og hans forsvarsskrift for sin rettroenhed, *Om den Hellige Tro til Den sande Gud*, trykt af Salomon Sartor i 1614.¹⁹ Med Resen i ryggen tillader jeg mig nu at præcisere dateringen af den opdukkede "norske" alterbog til 1569.

I sit 9. kapitel, "Om Lutheri Catechetiske Haandbog", blad 204v-205v om den korte dåbstilspørgsel til 2. trosartikel "Troer du paa JEsu Christum, hans eenbaarne Søn vor Herre, fød oc pijnt?" skriver Resen, at alle de evangeliske kirker i Tyskland i begyndelsen fulgte den, og at der "icke heller findis meere [af trosartiklen], enten udi den rætte Palladii Haandbog ... eller oc vdi Alterbogen, som ved hannem [Palladius] ocsaa er paa Tryck vdgaæn, Aar 1555. Thi det andet [den uforkortede 2. trosartikel] er aff andre siden lagt der til, Saa at den samme første, korte Form oc maade, haffuer oc hoss oss aabenbarligen værít vdi Brug, indtil det Aar 63 [1563 er altså det sidste år, hvor den forkortede tilspørgsel måtte bruges, inden Alterbog 1564 ændrede dåbsritualet]. Ey heller fattes endnu Exemplare, aff saadan en Haandbog, aff det slags" [nemlig udgaver af Luthers og Palladius' håndbog med den korte tilspørgsel]. Af Resens fortsættelse fremgår, at Luther nogle år før sin død indførte den hele 2. trosartikel i

at han ikke har kunnet finde denne brevveksling i Det kongelige Biblioteks korrespondancemappe fra 1977-78, hvorefter eftersøgningen indstilledes.

18 Helge Fæhn: *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*, Universitetsforlaget, Oslo 1994, s. 34 note 9.

19 *Bibliotheca Danica*, I 206.

dåbstilspørgslen i tyske kirker ”Som oc vdi vore Kircker, vdi Daaben, effter AlterBogen, der vdgick, Aar 69. etc.”²⁰

Resen må under udarbejdelsen af sit forsvarsskrift til sin rådighed have haft og måske endda foretrukket en alterbog, der var udgivet i året 1569 og kan i denne se Palladius’ forord dateret 1555. Resen konkluderer, ganske vist galt, at alterbogen ved Palladius ”er paa Tryck vdgaæn Aar 1555”, for trykkeåret er som bekendt 1556, og kun biskoppens fortale er dateret 1555. Ulige mere interessant for os er henvisningen til ”AlterBogen, der vdgick Aar 69”. Det er en snublende nær slutning at drage, at Resens Alterbog Aar 69 må være identisk med Thorbjørnsens og Fæhns alterbog.

Alterbogen 1564 og anden trosartikel

Vi kan ud fra Resen konkludere, at med Alterbog 1564 indføres hele 2. trosartikel i tilspørgslen ved dåben, og denne ændring fortsættes i 1569 og videre frem. Dette bekræftes i Roskilde landemode 1568, ledet af biskop Hans Albertsen, hvor det bestemmes, at ”Trosbekjendelsen skal ved Daaben fremsiges fuldstændigt”.²¹ En væsentlig forbedring, tør vi nok antyde, i forhold til Palladius’ Alterbog 1556, hvor 2. trosartikel i tilspørgslen fejlagtigt er helt og aldeles udeladt.²² I den kirkelige praksis har præsterne dog ikke været prisgivet denne fatale fejl, idet deres foretrukne rettesnor ved barnedåb har været Palladius’ *Enchiridion siue manuale ... Een Haandbog for Sognepræster til Euangeliske kircke tieniste*, 1538, der afsluttes med dåbsritualet, hvor tilspørgslen med den korte anden trosartikel lyder: ”Tror du paa Jesum Christum hans eniste søn vor Herre fød oc piint?”²³

Landemodet 1567 og biskop Albertsens to alterbøger

Roskilde landemode kan i øvrigt være en nyttig kilde til alterbogens udvikling og indretning. I referatet til landemodet 4. juni 1567 bestemmes således: ”Evangeliet ”Da Herodes var død” skal altid prædikes Søndagen mellem Nytaar og Helligtrekonger, og ”Da Jesus var bleven tolv Aar gammel” paa første Søndag efter Helligtrekonger.”²⁴

20 Samme bemærkelsesværdige udgivelsesår 1569 i Resens latinske udgave *De sancta fide, in verum Deum*, Hafn. 1614 blad 132r: ”sicut & in nostris Ecclesiis in Baptismate, juxta librum ministerij An. 69.&c.”

21 Holger Fr. Rørdam: ”Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1554-69”, *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, II, 1860-62, s. 505. Til denne passus henviser Christian Thodberg i *Dåben og dåbsritualets historie*, Tidsskriftet Fønix 2017, s. 101.

22 Lis Jacobsen: Palladius’ Skrifter III, s. 483 linje 8, jf. rettelse bind V, s. 329.

23 Lis Jacobsen: Palladius’ Skrifter I, s. 105.

24 Holger Fr. Rørdam: ”Forhandlinger paa Roskilde Landemode”, *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, II, 1860-62, s. 500.

I Palladius' Alterbog 1556 figurerede ingen søndag mellem nytår og helligtrekonger, så den må være indført i Alterbog 1564 på biskoppens foranledning, og landemodet 1567 påmindrer altså blot om denne søndags kollekt og læsninger, der selvsagt også blev optaget i Alterbog 1569 og 1574. 1. søndag efter helligtrekonger var med i Alterbog 1556. Når landemodet indskærper, at der skal prædikes på denne søndag, skyldes det ikke, at denne søndag har manglet i alterbogen, men snarere, at denne søndag har ligget så tæt på helligtrekonger, at det har været fristende for magelige præster og menigheder at glemme denne søndags eksistens.

I samme landemode 4. juni 1567 hedder det med biskoppelig myndighed: "Formaningstalen før Altergangen skal oplæses af Palladii Manual, og ingen maa bruge nogen anden." Nogen har åbenbart fordristet sig til at holde en anden formaningstale, måske deres egen? Imidlertid findes der slet ingen formaningstale i Manualet fra 1538, men derimod i alterbogen som tekst til nadverfejring og derfor anbragt i tilknytning til skærtorsdag.²⁵ Biskop Albertsens myndige vejledning til præsterne om kun at holde sig til manualet er lettere komisk, når det er alterbogen, han mener. Eller også er komikken til at overskue, hvis gejstligheden er enig om i flæng at kalde alterbogen for manualet, eftersom bogens titel stadig var *Søndagers Oc hellige dagers Epistler oc Euangelia met Collecter*? Det er formentlig først i 1574, at bogen får titlen *Alterbogen*.

Nu véd vi, takket være Resen, at i biskop Albertsens sidste leveår udkom Alterbog 1569, sikkert på hans tilskyndelse og med de justeringer af Alterbog 1564, som nemt må melde sig efter fem tumultariske krigsår. En ny bøn om fred kunne vel i 1569 være ønskelig. Se herom senere.

En efterlyst alterbog dukker op

Når nu det er lykkedes med Resens hjælp at datere den "norske alterbog", dette missing link, der åbenbart er det nærmeste, vi i tid kan komme Alterbog 1564, skylder jeg også både læseren og mig selv en nærmere præsentation af Alterbog 1569 i dens fragmentariske helhed. Det viste sig imidlertid vanskeligere, end man umiddelbart skulle tro. Som allerede nævnt så jeg i juni 1982 på Gunnerusbiblioteket i Trondhjem en udateret alterbog. I april 1989 besøgte Helge Fæhn det samme bibliotek og så og kommenterede også en defekt alterbog, som jeg fejlagtigt – skulle det vise sig – skønnede måtte være det samme

25 Lis Jacobsen: *Palladius' Skrifter* III, s. 389. I Alterbog 1569 blad I 5v er mellem overskriften og formaningen anbragt et større træsnit (med bjælker fylder det klummens bredde) med nadverens uddeling ved præster i et kirkerum til markering af et selvstændigt afsnit.

eksemplar, som jeg havde set. På denne misvisende baggrund havde jeg i sommeren 2022 en korrespondance med Gunnerusbiblioteket. Men nu var denne alterbog umulig at finde i bibliotekets bogsamling. Jeg satte nu mit håb til en mikrofilm "Gunnerus Film 325", der ifølge den norske bibliotekstjeneste Oria skulle indeholde Alterbog 1568-1570. Imødekomme over for den påståelige dansker tilbød biblioteket mig tillige en digitalisering af sin ældste alterbog fra 1564. Og jo, hvorfor ikke? Det var jo dybest set just 1564-udgaven, jeg søgte efter.

Den 25. august 2022 landede digitaliseringen og denne ledsagende mail på min pc: "Jeg har lett etter Gunnerus Film 325 (alterbok 1568-1570) og må konstatere, at den har vi ikke. Jeg anbefaler du tar kontakt med Universitetsbiblioteket i Oslo. Alternativt kan det være, at Nasjonalbiblioteket har den. Uansett hvad har vi digitalisert LibR Oct. 759 (alterboka fra 1564). Den er tilgjengelig her. Med vennlig hilsen, Inger Langø".

Min forvirring var total. Den tilsendte digitalisering rummede ikke den alterbog, som jeg havde gjort notater om i 1982. Gunnerus-eksemplarets indledning havde kun bevaret bladene A4-5, og efter 21. søndag efter trinitatis var alt efter blad V8 væk.

Gunnerusbiblioteket havde altså identificeret LibR Oct. 759 som Alterbog 1564, trykt af Lorentz Benedict i København.

På et hvidt blad forrest i eksemplaret har ingen ringere end biskop Peder Hersleb (1689-1757) skrevet: "Udi denne stumpe af en alterbog findes intet aarstall, men af de billeder ved hvert Evangelie og af diverse dobbelte Collecter sluttes, at dend er ældre end andre af det 16. seculo". Derefter tydeligere og med en anden og senere hånd: "Saaledes dømmes salig Biskop Hersleb, paa hvis Auction denne Bog er kjøbt; at Bogen er udgivet under D. Hans Albertsens Opsigt Anno 1564 sees af det første revne Blad udi Bogen. Editionen er megit rar."

Næste blad er et nyere håndskrevet summarisk titelblad: "Petr. Palladius. [Alterbogen] Søndagers oc hellige Dagers Epistler oc Euangelia met Collecter etc. [Se Bibl.Dan. I sp. 554. Med Hans Albritzens Fortale] Kiøbenhaffn 1564."

Der var altså rigelige vidnesbyrd om, at LibR Oct. 759 må være Alterbog 1564, trykt af Lorentz Benedicht.

Overraskende ved LibR Oct. 759 er den omhu, som Lorentz Benedicht har lagt i en gennemillustreret alterbogsudgivelse med træsnit til hver søndag i kirkeåret. Det har hverken den tidligere eller nogen efterfølgende alterbog. Alene dette forhold dementerede både Lis Jacobsens og Krister Gierows forvisning om, at den spartanske Alterbog 1574 skulle være et uforandret optryk af Alterbog 1564.²⁶ Dette misforhold, som Gunnerusbiblioteket ikke forholder sig til,

26 Lis Jacobsen: "Af Alterbogens Krønike" s. 42; Gierow: *Bönelitteraturen*, s. 236.

indbød til en kritisk undersøgelse af identificeringen af alterbogs-eksemplar LibR Oct. 759 med Alterbog 1564. Vigtige detaljer i de to alterbøgers indhold og dermed også forskelle er overset, og djævlens ligger som bekendt i detaljen.

Det har nemlig sin vanskelighed at forlige kolumnestørrelsen i Benedichts Alterbog 1564 (LN 1249) med kolumnestørrelsen i alterbogsfragmentet LibR Oct. 759. Ganske vist kender vi kun to blade af Alterbog 1564, nemlig titelbladet og blad 8. Øverst på rectosiden af blad 8 begynder "En bekiendelse paa danske" (16 linjer) og derefter følger på linje 17 "En Predickers Bøn" (22 linjer). Kolumnestørrelsen har i LN 1249 kun været 110 x 68 mm. Linjetallet i bønneteksterne på blad 8 er 19 pr. side, og der er ca. 29 anslag pr. linje. Alterbogsfragmentet LibR Oct. 759 har derimod kolumnestørrelse 140 x 90 mm med linjetallet ca. 25 pr. side og med ca. 35 anslag pr. linje, i alt fald i søndagenes 1. kollekt og ca. 44 anslag pr. linje i søndagenes 2. kollekt, der er sat med mindre typer. Satsen på enten 1. eller 2. kollekt i LibR Oct. 759 burde være sammenlignelige med satsen på blad 8 i Alterbog 1564. Det forbehold må dog tages, at jeg her kun har arbejdet med digitaliserede tekster.

Som allerede Lis Jacobsen påviste, har Alterbog 1574 til forveksling de samme bønner "En bekiendelse paa danske" og "En Predickers Bøn" anbragt på blad 8r og v, og linje for linje følges de to alterbøgers bønner ad. Blad 7 udfyldes i Alterbog 1574 af de latinske bønner "Confiteor" (17 linjer) og "Oratio Contionatoris ante contionem" (23 linjer). Der er ingen grund til at tro, at ikke også samme rækkefølge i disse indledende bønner har fundet sted i Alterbog 1564 blad 7 og 8. Men alterbogsfragmentet LibR Oct. 759 har notorisk placeret "Confiteor" (14 linjer) på blad A 5v fra linje 1 og lader "Oratio Concionatoris" begynde på samme side linje 15. Altså kan LibR Oct. 759 umuligt være et fragment af Alterbog 1564!

Gunnerusbibliotekets alterbogsfragment

Selv om jeg ikke er enig i bestemmelsen af LibR Oct. 759 som en Alterbog 1564, ser jeg den serie simple træsnit, der er anvendt gennem hele alterbogen, som en støtte, ja, som et bevis for Gunnerusbibliotekets bestemmelse af Lorentz Benedicht som trykkeren. Benedicht var tidligt ude med bibelske træsnitserier i sine bøger. Det gælder f.eks. Peder Tidemands oversættelse af Luthers *Husspostille Offuer alle Søndagers oc de besynderligste Høytiders Euangelier det gantske Aar igennem*, som Benedicht trykte først på året 1564 og hvor alle kirkeårets søndage indledes med et træsnit. Med en vis rimelighed kunne man spørge: Når nu Benedicht i 1569 trykte en billedskøn alterbog, kan han vel også i 1564 have beriget dette års alterbog med træsnit til hver

søndag, nemlig fra den bibelske træsnitserie, som han samtidig lod anvende i Huspostillen? Men nej! For Huspostillen var en foliant, og træsnittene heri målte 62 x 68 mm. og ville derfor ikke være anvendelige i Alterbog 1564, der er en oktav ligesom Alterbog 1569, hvis træsnit måler 42 x 52 mm. Disse mindre træsnit synes Benedicht først at have anskaffet med henblik på trykningen af Alterbog 1569. Først derefter har Benedicht, drypvis, gjort brug af alterbogens træsnit i andre af sine tryk. Det gælder indtoget i Jerusalem 1. søndag i advent blad B 1r (genbrugt palmesøndag blad I 3r),²⁷ dommedag med håndervridende mennesker og tegn i sol, måne og stjerner 2. søndag i advent blad B 3r,²⁸ det nøgne Jesusbarn liggende på jorden omgivet af en siddende far og knælende mor ved juleevangeliet blad C 2v,²⁹ Jesu omskærelse nytårsdag blad D 3r (genbrugt sankthansdag blad P 4v og Marias besørgelsesdag blad Q 1v)³⁰, helligtrekongersdag blad D 6r,³¹ Marias renselsesdag blad F 3r,³² Døberens dåb af Jesus i Jordanfloden fastelavns søndag blad G 2v,³³ fristelsen i ørkenen 1. søndag i fasten,³⁴ En engel i Jesu kiste med marmorert kistelåg i forgrunden påskedag blad K 3r og samme blad K 4r,³⁵ Kristi himmelfart blad M 7v,³⁶ en skare omkring en due foroven, pinsedag (in die pentecostes) blad N 3r,³⁷ Enkens søn i Nain 14. s. e. trinitatis blad T 5r.³⁸ Benedichts tidligste genbrug af denne serie træsnit sker tankevækkende først i

27 I Niels Jesperssøns *Graduale* 1573, s. 1 og Thomissøns salmebog 1575, udgave C, LN 1428, blad 1r og Thomissøns duodezsalmebog 1586, LN 1429, blad 1r. Gengivet i R. Paulli: *Lorentz Benedicht*, 1920, s. 110.

28 I Niels Palladius' *Om Dommedagen*, 1575, LN 1237, blad A 1r; Thomissøns salmebog 1586, blad 223r; *En forskrekelig ny Tidende*, 1591, LN 1592; *En ny deilig oc Gudelig Vise om Synden*, 1593, LN 1652.

29 I Niels Jesperssøns *Graduale* 1573, LN 981, s. 36; Thomissøns salmebog 1575, LN 1428, blad 3r; Thomissøns salmebog 1586 blad 3v; *Den ny Danske Psalmebog*, 1592, LN 1431, blad A 3r. Gengivet i R. Paulli: *Lorentz Benedicht*, 1920, s. 110.

30 I Thomissøns salmebog 1586, blad 19r. Gengivet i R. Paulli: *Lorentz Benedicht*, 1920, s. 87.

31 I Thomissøns salmebog 1586 blad 22r.

32 I Thomissøns salmebog 1586 blad 22v.

33 I Niels Jesperssøns *Graduale* 1573, s. 129; Thomissøns salmebog 1586 blad 33v. Melanctons *Catechesis*, 1589, LN 485, blad 58v. Gengivet i R. Paulli: *Lorentz Benedicht*, s. XXIX.

34 I Ivo Barschamps *Kaanst Christelig oc vel at dø*, 1575, LN 383, blad A 8v.

35 I Niels Jesperssøns *Graduale* 1573, påskedag, s. 187; Thomissøns salmebog 1586 blad 55r; *Euangelier oc Epistler*, 1586, LN 583b, blad C 12r, jf. Sthens Skrifter I s. 19 (afbildet) og s. 239.

36 I Thomissøns salmebog 1586 blad 61v.

37 I Niels Jesperssøns *Graduale* 1573, pinsedag, s. 244; Thomissøns salmebog 1586 blad 64r.

38 I Thomissøns salmebog 1586 blad 210 (Om Døden oc Begræffelse).

Gradualet 1573 og i 3. udgaven af Thomissøns salmebog, som jeg daterer til 1575.³⁹

Mit andet argument for, at LibR Oct. 759 er trykt af Benedicht, er de større frakturinitialer, der indleder epistler og evangelier, og som genfindes i Niels Nielsen Coldings *De Besynderligste Historier*, trykt af Benedicht 1567, LN 1010.

Af Gunnerus LibR Oct. 759 er bevaret 127 blade, nemlig blad A4-5, D3-8, E⁸, F1-7, G4-5, H⁸-S⁸, T2-7, V⁸. Det betyder, at vi nu takket være Gunnerusfragmentets blad A 4-5 kender teksten til sidste halvdel af Albertsens fortale. Dernæst blad A5v linje 1: CONFITEOR DOMINE DEUS PATER CAELESTIS PECCAUMUS..., og linje 15: ORATIO CONCIONATORIS, ante concionem ...

Dernæst er bevaret blad D3-F7, dvs. fra slutningen af epistelen til nytårsdag, Gal 3,28, og frem til og med seksagesima søndags epistel 2 Kor 12.

Dernæst er bevaret blad G4-5, dvs. fra epistel til 1. søndag i fasten, 2 Kor 6,4 og frem til og med de to kollekter til 2. søndag i fasten.

Dernæst blad H1-S8, dvs. fra evangeliet til 3. søndag i fasten, Luk 11,15, og frem til evangeliet til 14. søndag efter trinitatis, Luk 17,14.

Dernæst blad T2-7, fra epistelen til 15. søndag efter trinitatis, Gal 5,25, og frem til evangeliet til 17. søndag efter trinitatis, Luk 14,10.

Dernæst blad V1-8, fra epistel til mikkelsdag, Åb 12,8 og frem til og med første kollekt på 21. søndag efter trinitatis.

Linjeantallet pr. side er i Albertsens forord og i de indledende bønner 25, i bibelteksternes større typer er der 19 linjer pr. side.

Telemark-eksemplaret af Alterbog 1569

Det fragmentariske alterbogseksemplar LibR Oct.759 har bladene A 4-5 som sine første bevarede blade, men ikke blad A 6-8. Ejheller kan LibR Oct. 759 oplyse, hvor mange bønner biskop Albertsen leverede under den afsluttende rubrik "Nogle Bøner som maa læsis effter Letanien, huer effter tidens leylighed" i Alterbog 1564. Men den gamle alterbog uden titelblad og katalognummer, jeg bladede i ved besøget i Gunnerusbiblioteket i juni 1982, havde såvel bladene A 4-8 som de fleste blade frem til blad Aa 2 og kan altså ikke have været LibR Oct. 759.

Helge Fæhns oplysninger om et Telemark-eksemplar af alterbogen bliver nu interessante for nærværende undersøgelse. Men Fæhn har intet meddelt om Telemark-eksemplarets omfang og forfatning set i forhold til dubletten i Trondheim. Kun oplyste Fæhn, at Universitetsbiblioteket

39 Jens Lyster: "Hans Thomissøns salmebog – mutatis mutandis. Et bidrag til Dansk Salmebogshistorie 1569-1608", i: *Hvad Fatter gjør... Boghistoriske, litterære og musikalske essays tilegnet Erik Dal*, Herning 1982, s. 312-313.

i Oslo havde fotograferet det privatejede Telemark-eksemplar, og også Det kongelige Bibliotek havde fået en mikrofilm. Dette spor prøvede jeg af ved begge biblioteker i september 2022. Den 22. september fik jeg det svar, at en mikrofilm af alterbogen med signaturen AV-DA-MK83 nu var bestilt til mig i forskningslæsesalen i Den Sorte Diamant. Den 27. september kom en beklagende meddelelse: Vi kan alligevel ikke hjælpe dig, for en stor del af vore mikrofilm er blevet kasseret, heriblandt også LN 1249a med alterbogen 1568-70. Dagen efter, den 28. september, kom en tilsvarende trist udmelding fra Oslo, idet Gunnhild Holmen fra Nasjonalbiblioteket kunne oplyse, at hverken der eller i Universitetsbiblioteket i Oslo fandtes længere mikrofilm af Telemark-eksemplaret. Som et lille plaster på såret oplystes, at ejeren af bogen, Knut Gaaren, den 1. juni 1978 i *Telemark Arbejderblad* havde oplyst, at han overvejede at give sit alterbogseksemplar til Fyresdal Kirke. Denne oplysning noterede jeg mig. Dog var miraklernes tid ikke forbi. Den 3. oktober kom en meddelelse om, at "Alterbogen Søndages og hellige dages Epistler og Evangelier (LN 1249a, mikrofilm) er nu tilgængelig på The Black Diamond, Copenhagen". Det lod jeg mig ikke sige to gange, og mikrofilmlæseapparatet på forskningslæsesalen gav heldigvis mulighed for skanninger. Den unikke mikrofilm var alligevel ikke kasseret, men var bare stillet af vejen i en brun kassette i det gamle Statsbibliotek i Århus og havde fået signaturen Mikrofilm Palladius alterbog 1570 positiv LN 1249a.

Telemark-eksemplaret er med sine 183 blade i langt bedre tilstand end LibR Oct. 759. Bevaret er bladene A2-8, B1-7, C⁸ - E⁸, F1-7, G⁸ - H⁸, J2-8, K⁸ - Z⁸, Aa 2-4.

Første bevarede, men stærkt defekte blad er A2 med rester af Palladius' fortale. Blad B7v afsluttes med evangeliet til 4. søndag i advent, Joh 1,19-27. Derved mangler Joh 1,28, præfationerne til juledag og juleevangeliet på latin. Med det manglende blad F8 mangler af seksagesima søndags evangelium kun Luk 8,4-13. Med det manglende blad J1 mangler af Marias bebudelsesdag fra Luk 1,30 og frem til palmesøndags 2. kollekt. Blad Q2 mangler de nederste fem linjer, hvorfor Luk 1,44-47 og 1,53-55 mangler i evangeliet til Marias besøgsdag. Med de manglende blade Y8 og Z1 mangler hele evangeliet til 26. søndag efter trinitatis Matt 11,25-30 og af 27. søndag efter trinitatis kollekterne, epistlen 2 Pet 1,12-18 og af evangeliet kun Matt 17,1-4. Blad Z2r har resten af evangeliet Matt 17,5-9. En lille stjerne som vignet afslutter siden og markerer således afslutning på den del af alterbogen, som er fælles med Alterbog 1556.

Blad Z 8v afsluttes med bønnen "For Kongen" med bønnens fem første linjer: "O Alsommectigste euige Gud, som haffuer vnder din veldige Haand alle Verdsens Riger oc Regimente, som giffuer all

Fred oc rolighed, oc altid beuarer din hellige Menighed vdi atskillige Fristelser oc fare. Wi ll

Efter det manglende blad Aa 1 følger blad Aa 2r med ni linjers fortsættelse af bønnen ”Imod Dyr tid”: ll tid komme i steden igien. Saa bede wi dig, for din elskelige Søns skyld...”. På det manglende blad Aa 1 har der været 48 linjer til rådighed med plads til de sidste to tredjedele af bønnen ”For Kongen” og desuden bønnerne ”For Fred” og ”Imod Pestilentz oc atskillige Siugdom” og de første ca. seks linjer af bønnen ”Imod Dyr tid”. Denne bøn fortsættes og afsluttes blad Aa 2r linje 1-9, mens linje 10-23 rummer den afsluttende bøn ”For timelig Værlig”. Det noteres, at der ikke i Telemark-eksemplaret er plads til nogen Mathesius-bøn!

Telemark-eksemplaret afsluttes med ”PRÆFATIONES IN summis Festis” blad Aa 2v-4v, hvor *Præfatio in die Pentecostes* afsluttes således blad Aa 4v: ”Æternæ DEVS, Per Christum dominum nostrum. Qui ascendens super omnes cælos sedensque ad dexteram tuam promissum Spiritum sanctum hodierna die in filios” ll

Mødet med mikrofilmen med Telemark-eksemplaret blev for mig et overraskende gensyn. For nu blev det endelig klart, at den udstilling af sjældne norske bogklenodier, som Gunnerusbibliotekets fagbibliotekar cand.theol. Karin-Helene (Nenne) Hognestad havde arrangeret i anledning af den salmehistoriske kongres i Trondheim 3.- 6. juni 1982⁴⁰, og som omfattede såvel Missale Nidrosiense som beskedne og unikke skillingsviser fra 1500-tallet, også må have givet mig adgang til et til lejligheden indlånt privatejet Telemark-eksemplar. For mine notater fra dengang om den defekte alterbogs indhold og omfang svarer nøje til, hvad jeg nu har genseet i mikrofilmen LN 1249a. Når jeg ikke dengang noterede alterbogens katalognummer, skyldes det ganske enkelt, at Telemark-eksemplaret som privatejet bog ikke havde noget katalognummer.

Telemark-eksemplaret på museum

Eftersom Telemark-eksemplaret har fået en hovedrolle i denne undersøgelse af alterbøger, kan selve eksemplarets skæbne ikke være uden interesse.

Gunnhild Holmen fra Nasjonalbiblioteket oplyste, at ejeren af bogen, Knut Gaaren, i 1978 overvejede at skænke klenodiet til Fyresdal Kirke. Svaret på min henvendelse til kyrkjekontoret i Fyresdal Kommune kom fra kyrkjevevjerje Else Berit Mandt Gaaren, gift med Ingebret Gaaren.

40 Udstillingen er omtalt af mig i mit bidrag om en af de udstillede skillingsviser, ”En dejlig vise om synden, 1593”, *Hymnologiske Meddelelser*, 11. årgang 1982, s. 177-187. Endvidere i ”Reravs salmebog 1575. En alternativ halvofficiel billig salmebog for 400 år siden”, *Hymnologiske Meddelelser*, 21. årgang 1992, s. 153.

Ægteparret Gaaren kan oplyse, at bogen blev fundet tilfældigt på en gård, som de ejede i Hegglandsgrend i Fyresdal. Bogen kan stamme fra Heggland Stavkirke, i middelalderen en valfartskirke, der blev revet ned i 1670-71, hvorefter Heggland Kirke nr. 2 blev bygget. Da den blev revet ned i 1845, blev inventaret solgt på auktion og spredt på gårdene i området. Bogen er nu, dvs. siden 2015, deponeret i Vest-Telemark Museum i Eidsborg i Tokke Kommune. Via Gunnhild Holmen, Nasjonalbiblioteket, og Nina Korbu, seksjonen for sjeldne bøker og privatarkiv samme sted, har jeg fået adgang til Vest-Telemark Museums samlingsansvarlige, arkivar Lene Kleivi, der har sendt fotos af bogen. Klenodiet er indbundet i brunt læderbind og måler 18 x 11 x 2 cm.

Signalement af Alterbog 1569

Ved at sammenligne de to fragmentariske eksemplarer af Alterbog 1569 med andre udgaver af alterbogen kan der iagttages en række forskelle. I Palladius' fortale blad A 2-3 er der små ændringer i forhold til fortalen i Alterbog 1556 (Palladius' Skrifter III s. 341-342): Linie 6: Sielesorigere > Sielesørgere; linje 22: som skal dog huercken kaldis Missal > som dog huercken skal kaldis Missal.

Fra blad A 3v foroven til A 5r forned står Hans Albritssøns fortale, der i sin helhed aftrykkes som bilag til denne undersøgelse. Derefter følger "CONFITEOR" blad A 5v som i Alterbog 1556. Ny er "ORATIO CONCIONATORis, ante concionem" (blad A 5v linje 15). "En Bekiendelse paa danske" (A 6r linje 13) er som i Alterbog 1556, dog mod slutningen med denne udvidelse, der gik videre til Alterbog 1574: "HERRE ver mig arme Syndere *naadig oc* Barmhiertig", hvor Alterbog 1564 skriver "Herre ver mig arme syndere barmhertig" nøjagtig som Alterbog 1556.⁴¹

"En Predickeris Bøn" (A 6v linje 5) er ny, og dens oprindelse omtaler jeg længere fremme. Derefter følger to bønner fra Alterbog 1556, der blev udeladt i Alterbog 1574: "En Bøn for Øffrigheden at bede paa knæ faar Alteret ved sig selff, effter Ordinantzens lydelse" (A 7r linje 1) og "En anden Bøn for Kong: Maiestat" (A 7r linje 13-A 7v linje 9). Ganske samme bøn for øvrigheden går igen sidst i alterbogen som den anden bøn efter "Letania paa Danske", blad Z 7r, men under overskriften "For Kongen oc Rigens Raad". Det er en af den slags fejl, der fremkommer, når der er flere om at redigere stoffet, og hvor venstre hånd ikke véd, hvad højre hånd gør. Jeg har bogtrykker Benedicht mistænkt for, at han som følge af den nye kolumnestørrelse i Alterbog 1569 har manglet tekst til blad A7-8 og i god tro bare genbruger stof fra Alterbog 1556 uden at rådføre sig med Albertsen. På blad Z 7r er

41 Palladius' Skrifter III s. 343 linje 4.

Fig. 1. Hvert søndagsevangelium i Alterbog 1569 er ledsaget af et træsnit som her til 1. søndag i advent. Træsnittet genbruges i Niels Jesperssøns graduale 1573 s. 1. Foto: Lene Kleivi, Vest-Telemark Museum.

bønner blev lettere redigeret, hvorimod bønner på blad A 7r er hentet direkte fra Alterbog 1556,⁴² idet dog forbønnen for kongen er ændret fra "Koning Christian" til "Konning Frederich".

Efter bønnestoffet blad A 7v følger en ellers ikke kendt blodomkranset medaljon på ca. 36 mm med Kristus på korset og en tilbedende Maria. På blad A 8r følger alterbogens tekster med "Den første Søndag i Aduent", der bliver indgang til den hidtil eneste illustrerede danske alterbog, hvor Benedichts små træsnit markerer hver søndags evangelietekst. Til højre for træsnittet er omhyggeligt og pædagogisk annonceret, hvad præsten skal bekendtgøre fra prædikestolen, f.eks. til nytårsdag: "Dette hellige Euangelium scriffuer S. Lucas Euangelista *Cap. II*"⁴³:

42 Jf. aftrykt bøn i Palladius' Skrifter III 343 linje 9: vor naadigste (A7), vor naadige (Z7); linje 11: alle andre Øffrighed (A7), alle andre (Z7); linje 13: deris Almue her paa Jorden, at de mue siden besidde (A7), deris Almu her i Verden, at de maa siden beside (Z7).

43 I Thomissøns salmebog 1569 foreskrives i afsnittet "Om den Danske Euangeliske Messe" blad Aaa 4v, at præsten messende læser euangelium af alterbogen således: "Disse effterfølgendis Ord bescriffuer oss den hellig Lucas Euangelista". Salmebogens annoncering er altså ikke justeret med alterbogens.

Til sammenligning annoncerer såvel Alterbog 1556 som Alterbog 1574 blot "Euangelium Lucae II". Tilsvarende annonceres også søndagens epistel pædagogisk og undertiden eksperimenterende, som til søndag septuagesima: "Epistelen scriffuer S. Pouel Apostel, til Corinther, i den første Epistel: *Cap. IX og X*"⁴⁴ (Alterbog 1556 og 1574 har kun "Epistelen i. Corinth. ix. oc x.") og lidt anderledes ved søndag seksagesima: "Epistelen scriffuer S. Pouel Apostel, til de Corinther, i det andet Breffs *XII. Cap.* (Alterbog 1556 og 1574 har blot "Epistelen ij. Corinth. xij"). Søndagens navn præsenteres altid uforkortet, f.eks. "Den fierte Søndag effter hellige tre Konger", hvor Alterbog 1556 for de indforståede skriver "Den IIII. Søn. eff. hel. tre K", og Alterbog 1574 forbedrer en smule til "Den iiij. Sønd. effter hel. tre Kong." Af disse få eksempler fremgår, at de iøjnefaldende landvindinger, som Benedichts gennemtænkte alterbog er udtryk for, desværre blev opgivet i Alterbog 1574, der fik lov til at orientere sig efter den middelmådige standard, der gik tilbage til Palladius' Alterbog 1556. Der skal i det følgende forsøges en forklaring på dette mærkelige tilbageskridt.

I Hans Albertsens fortale (aftrykt som bilag til denne undersøgelse) er der i Alterbog 1574 sket interessante tekstændringer. Fremdragelsen af Gunnerus LibR Oct. 759 og Telemark-eksemplaret tvinger os således til at modificere Lis Jacobsens beskrivelse af "Hans Albrechtsens Originaludgave 1564" (som hun aldrig har set), at bogen, "hvad der fremgaar af Hans Albrechtsens Fortale, er bekostet af Claus Føerd".⁴⁵ Det fremgår netop ikke af ordlyden i fortalen i Alterbog 1569 og derfor næppe heller i version 1564. Det må uden tvivl være en utilfreds forlægger Claus Føerd (1511-84), der har set sin andel i alterbogens udgivelse negligeret og derfor har insisteret på, at Alterbog 1574 skulle have indføjet følgende oplysning – kursiveringen er min – i Albertsens fortale (se også bilaget): "... haffuer ieg ladt hende vdi Prenten vdgaapaa ny, *formedelst Erlige Mands Claus Føerds Bogførirs vdi Kiøbenhaffn anden gangs bekostning*, oc flitelige hende offuerseet..."

En lignende oplysning er også i 1574 indføjet i Palladius' fortale fra 1555 på det sted, hvor Palladius har betænkt svagsynede sognepræster "oc ladet Prente dem denne lilde bog til gode, som skal dog huercken

44 I Thomissøns salmebog blad Aaa 3v foreskrives præstens messende læsning af epistelen af alterbogen således: "Epistelen bescriffuer oss Sancte Poffuel til de Corinther".

45 Lis Jacobsen: Palladius' Skrifter III, s. 330; samme synspunkt, at Alterbog 1574 aftrykker Peder Palladius' og Hans Albertsens fortaler uden tilføjelser af nogen art, udtrykkes i *Gudstjenestekollekterne, den ældre og yngre række, med indledninger, tekster, forslag og historiske noter*. Theologisk Oratoriums Forlag, Bringstrup 1953, s. 358-359.

Fig. 2.
Træsnittet til juleevangeliet viser usentimentalt den nyfødte søn sprælle på jorden mellem Josef og Maria, for der var ikke plads til dem i herberget. Træsnittet genbruges i Niels Jespersens graduale 1573 s. 36.
Foto: Lene Kleivi, Vest-Telemark Museum.

kaldis Missal eller handbog” (Palladius’ Skrifter III s. 341 linje 21-23). Tilsvarende passage i Alterbog 1574 lyder: ”Der faar haffuer ieg... ladet prente dem denne lilde Bog til gode, *formedelst Erlige oc velforstandige Mands Claus Føerds borgeris oc Bogførirs vdi Kiøbenhaffns bekaastning*, huilcken Bog dog huercken skal kaldis Missal eller handbog...”⁴⁶ I begge disse tilfælde har Claus Føerd i 1574 begået problematiske indbrud i afdøde biskoppers daterede fortaler.

I Albertsens fortale oplyser biskoppen i 1564, at han har ”tillagd... nogle Christelige Bønner ... for Øffrighed, oc for anden menlig nødtørffthighed...”. I Alterbog 1574 er tilføjet ”for fred” efter ”for Øffrighed” (se bilaget). Bønnen ”For Fred” på blad Ee 5r i Alterbog 1574 har næppe været med i 1564, men er kommet til i 1569, da syvårskrigen gik mod enden. Efter mine beregninger må bønnen have stået på det manglende blad Aa 1 i Telemark-eksemplaret, men i Albertsens fortale er tilføjelsen ”for fred” først indføjet i 1574.

Den flere gange omtalte ”En Predickeris Bøn” på blad A 6v i Alterbog 1569 (på blad 8r i Alterbog 1564 og 1574 med stavemåden ”En Predickers Bøn”) var en ny bøn, da Hans Albertsen i 1564 hentede den fra Peder Tidemands nyligt udgivne *En deylig Bøne Bog* (LN 457), trykt af Benedicht i 1563.⁴⁷ Denne nye bøns placering foran i

46 jf. Palladius’ fortale i Alterbog 1556, Palladius’ Skrifter III, s. 341 linje 22.

47 Den står i afsnittet ”Nogle besynderlige Bøner, som huer Christen kand bruge oc bede i sin stat” blad 122r som ”En Sielesørgeris Bøn”. Gierow: *Bönelitteraturen* har s. 247-248 påvist dette lån og aftrykker både Tidemands og Alterbogens tekst.

den nye alterbog kan opfattes som en gunstbevisning mod Tidemand, og Albertsen har da også betænkt Tidemands nye bønnebog med en længere fortale, dateret nytårsdag 1563. Denne bøn er blot et af Tidemands mange bidrag til alterbogen. Den første kollekt til både juledag og påskedag i Alterbog 1564 og 1569 er også hentet fra Tidemands bønnebog.⁴⁸

Det er Gierows fortjeneste at have påvist, at revisionen af anden kollekttrække 1564 står i påfaldende nær relation til Peder Tidemands kollektoversættelser i Veit Dietrichs *Børne Predicken*, 1556, LN 523. Gierow konkluderer af flere grunde, at revisionen af kollekterne næppe blev udført af biskop Hans Albertsen, men af ham i vidt omfang er overdraget til Tidemand, der således blev den, der kom til at sætte det sidste afgørende præg på kollekterne og dermed på alterbøgerne 1564, 1569 og 1574.⁴⁹

Den førnævnte bøn ”For Fred” skiller sig ud og må nok tilskrives Hans Albertsen, siden det åbenbart har været vigtigt at tilføje netop den bøn i hans fortale. Det kan i den forbindelse nævnes, at da Niels Hemmingsen i 1562 dedicerede sin *Historia domini Jesu Christi* til Hans Albertsen, karakteriserede han denne som en fredens mand.⁵⁰ Det er også Albertsen, der midt under syvårskrigen, i 1566, skriver salmen ”Jeg ved en vrt baade deilig oc bold” som et råb til Gud om fred. Salmen kom med i Thomissøns salmebog med overskriften ”En Bøn mod store Landplager, besynderlige mod Krig oc Feide”.

Af tekstforskrifterne til kirkeårets søn- og helligdage i Alterbog 1569 kan der være grund til at nævne en enkelt: Under påskefejringen er der på blad K 2r efter den aronitiske velsignelse over folket efter messen⁵¹ indføjjet: ”Paa Langfredag skal læsis den gantske Jesu Christi Pine oc Døds Historie, Tilsammen screffuen aff de fire Euangelister, indtil opstandelsens Historie.” Denne skik med præstens oplæsning af Johannes Bugenhagens passionsharmonisering fra prædikestolen langfredag morgen var forordnet i Kirkeordinansen 1539.⁵² Hans Tausens bearbejdelse forelå samme år i hans Passio i Postillen⁵³ og indgik derefter i flere salmebøger. I 1556 udgav Peder Palladius en

48 Fra afsnittet ”Nogle deylige Trøstelige Bøner at bede paa nogle besynderlige Højtilige Dage” blad 50 ff, jf. Gierow: *Bönelitteraturen* s. 352. De to kollekter i Alterbogen 1574 er aftrykt i *Gudstjenestekollekterne*, 1953, s. 32 og 53.

49 *Gudstjenestekollekterne*, 1953, s. 359-360

50 Niels Knud Andersen: ”Det teologiske Fakultet 1479-1597”, *Københavns Universitet 1479-1979, bind V. Det teologiske Fakultet*, 1980, s. 60.

51 jf. Alterbogen 1556, Palladius’ Skrifter III, s. 396 linje 8-11.

52 *Den rette Ordinants*, Hans Vingaard 1542, LN 195, blad 23v; Lis Jacobsen: Palladius’ Skrifter I, s. 182

53 *Wor Herres Jesu Christi Hellige Passies oc pinsels hystori ord fra ord wddragen aff alle iiij Euangelister med en føye forklaring aff M. Hans Taussen*, LN 262.

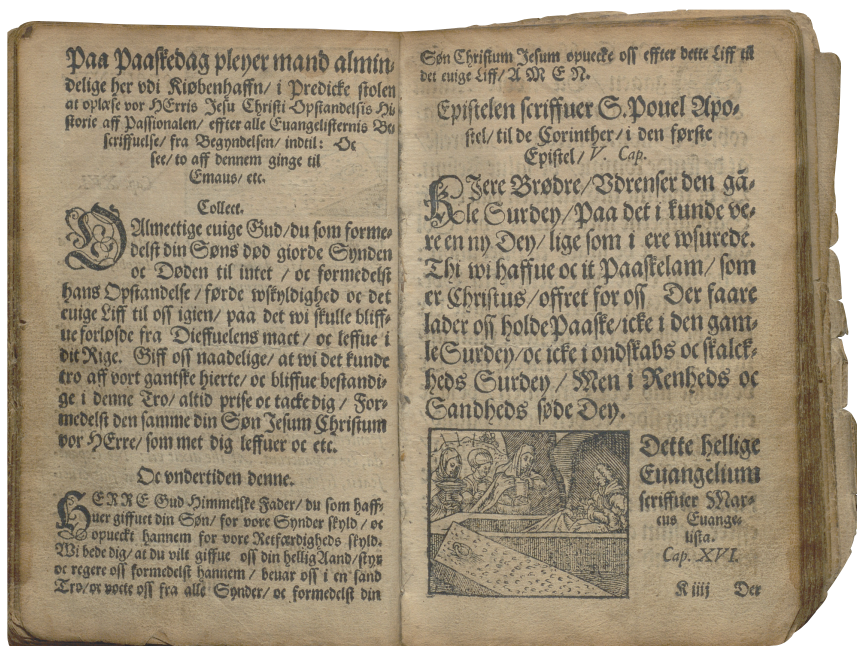

Fig. 3. Alterbog 1569 blad K 3v oplyser overraskende om en skik i københavnske kirker med oplæsning påskedag af Bugenhagens opstandelses-harmonisering. Træsnittet med en engel i Jesu kiste påskemorgen genbruges af Benedicht i Niels Jesperssøns graduale s. 187. Foto: Lene Kleivi, Vest-Telemark Museum.

ny oversættelse, *Vor Herris Jhesu Christi Pinis, Døds oc ærefulde Opstandelsis historie, flitelige tilsammen screffuen aff de fire Euangelister, ved D. Johannem Bugenhagen Pomern.*⁵⁴ Denne udgivelse kom ikke Alterbog 1556 til gode, sikkert fordi alterbogen udkom et par måneder før evangelieharmoniseringen. Derfor må påbuddet om Bugenhagens passionsharmonisering langfredag vel være kommet ind i alterbogen i 1564 og fastholdtes i alt fald i de følgende alterbøger.

Hvad Kirkeordinansen ikke påbød, og hvad der må betegnes som en af overraskelserne ved fremdragelsen af Alterbog 1569 er, at Bugenhagens evangelieharmonisering også blev inddraget i påskedags gudstjeneste, i alt fald i København. Om påskedag oplyser Alterbog 1569 blad K 3v nemlig: "Paa Paaske dag pleyer mand almindelige her vdi Kiøbenhaffn, i Predicke stolen at oplæse vor HErris Jesu Christi Opstandelsis Historie aff Passionalen, effter alle Euangelisternis Bescriffuelse, fra Begyndelsen, indtil: Oc see, to aff dennem ginge til Emaus, etc." Dette indslag er

54 Lis Jacobsen: Palladius' Skrifter IV, s. 127-200.

blevet henlagt til begyndelsen af gudstjenesten inden kollekt og epistel og har åbenbart ikke overflødiggjort Mattæusevangeliets opstandelsesberetning. Denne skik skal ses på baggrund af det kongebrev af 13.1. 1568, der i anledning af udbredt uenighed om kirkens ceremonier fastslog, at alle landets øvrige kirker skulle rette sig efter den ordning og skik, som holdes udi Vor Frue Kirke her udi vor Købstad København.⁵⁵ Det må formodes, at stiftsprovst Thomissøn har sagt god for denne skik påskemorgen. Mon ikke så megen opstandelse snart blev for meget af det gode for københavnernes? Opstandelses-harmoniseringen påskedag er i alt fald stiltiende udeladt i Alterbog 1574.

Det følgende drejer sig om den afsluttende del af Alterbog 1569, der for størstedelen er bevaret i Telemark-eksemplaret. Herom oplyser Hans Albertsen i sin fortale, at han har ”tillagd Letanien oc nogle Christelige Bøner, som effter tidens leylighed vdi bede dage, for Øffrighed, oc for anden menlig nødtørffthighed bequommelige kunde oplæsis, Oc der næst sæt de Præfationes, som Ordinantzen befaler...”

Med overskriften ”I Bededagene” blad Z 2v følger disse fire kollekter, hvoraf de tre første er hentet fra Tidemands *En deylig Bøne Bog*, 1563⁵⁶:

[1] ”Collect” (O HERRE Jesu Christe, Du tilsagde oss, at huad wi bede om vdi dit Naffn, det skal oss giffuis...(13 linjer)

[2] ”En Anden” (Barmhiertige Gud, Himmelske Fader, effterdi du formedelst din Søn Christum Jesum befalede oss at bede, oc vil tilbedis i Aanden oc Sandhed...(fra linje 15).

[3] ”En Anden” (O Almectige Gud, Du som icke forsmaar de Ælendigis suck, oc icke foracter de bedrøffuede Hierteris begering, See dog... (blad Z 3r linje 4).

[4] ”En Anden” (O Almectige euige Gud, som est ene all vor Tilfluct oc styrcke. Wi bede dig, at du vilt værdis til at høre din Christne Kirckis gudelige Bøn... (blad Z 3r linje 16).⁵⁷

Derefter følger, blad Z 3v og 4r, bibellæsninger til en bededagsgudstjeneste, nemlig

Epistelen scriffuer Jacob Apostel, *Cap. V.* (Jak 5,16-20) og (med træsnit) Dette hellige Euangelium scriffuer Lucas Euangelista *Cap. XI.* (Luk 11,1-13). Begge læsninger stod i Alterbog 1556 mellem

55 H.F. Rørdam: *Danske Kirketlove*, Bind II, s. 105-106.

56 Den første er fra blad 1r med overskriften ”En Bøn at Gud vil giffue oss Naade til at Bede rettelige”. Den anden følger umiddelbart efter, blad 1v, som ”En Anden”. Den tredje har overskriften ”En Bøn om forløsning aff alle fristelser” på blad 182r (fejlagtigt skrevet 128).

57 Af ældre dato, idet den er aftrykt i Frands Vormordsens ”Haandbog om den rette evangeliske Messe. Malmø 1539” blad M 2r linje 9-15 og variant blad L 3r linje 12-18, i: S.H. Poulsen: *Danske messebøger fra reformationstiden. Udgivet i facsimile*, 1959.

5. søndag efter påske og himmelfartsdag. Også i Alterbog 1574 og 1580 har bededagen denne nye placering, men det bemærkes, at nu er evangeliet forkortet til Luk 11,1-10.⁵⁸

Derefter følger, blad Z 5v, "Letania paa Danske".⁵⁹

Efter overskriften "Lader oss alle Bede" blad Z 7r linje 3 følger tre bønner⁶⁰:

[1] "En Bøn om Syndernis forladelse" (O Almectige Gud, som est altid mild oc miskundelig aff din Guddommelige Natur...)⁶¹

[2] "For Kongen oc Rigens Raad" (O Almectigste euige Gud, som vijslige regerer baade Himmel oc Jord...vor naadige Herre Konning Frederich...alle andre som skulle styre...regere deris Almu her i Verden...)⁶²

[3] "For Aandelig Fred" (O Almectige euige Gud, som er en Kielde til all timelig oc Aandelig Fred...)⁶³

Herefter følger blad Z 7v linje 14 "Nogle Bøner som maa læsis effter Letanien, huer effter tidens leylighed".

[1] "Om en aluerlig Penitentze" (O Alsommectigste, euige Gud, som haffuer opfødt oss dine Børn, oc ophøyet oss met dine wsigelige velgierninger...)⁶⁴

[2] "For Syndernis forladelse" (O Alsommectigste, euige Gud, Du som haffuer loffuet dine Børn, at der som deris Synder ere end blodrøde...), blad Z 8r linje 10.⁶⁵

[3] "For Ordens Tienere oc det hellige predicke Embede" (O

58 Holger Villadsen: *Baggers Alterbog 1688. Forhistorie, indledning og tekstudgave*, Books on Demand. København 2022, s. 34.

59 En oversættelse af Luthers tyske litani 1529 med selvstændige træk fra ældre dansk tradition if. Niels Knud Andersen i *En Ny Psalmebog 1553 II*, 1983, s. 103.

60 Disse tre bønner kendes fra Christiern Pedersøns Malmøsalmebog 1533 (LN 237) blad 84v-85r, hvor de i samme rækkefølge er føjet til "Letania paa Danske". Dernæst optræder de i *En Ny Psalmebog*, 1553 (LN 1421) blad 94v-95r. Begge salmebøger i faksimileudgaver ved henholdsvis Anders Mallings 1967 og Niels Knud Andersen 1983.

61 Denne og den følgende bøn findes i C.J. Brandts og R.Th. Fengers *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, 2. Bind, 1851, "Tidebogen" s. 351 "Collecta. Deus cui proprium" og s. 352 "Collecta. Omnipotens sempiterna Deus".

62 Hentet fra Alterbog 1556 (aftrykt i Palladius' Skrifter III s. 343 linje 8-14) og er let bearbejdet i Alterbog 1564, 1569 og 1574. Bønnen står fejlagtigt tillige blad A 7r i Alterbog 1569 med overskriften "En Bøn for Øffrigheden...".

63 Aftrykt allersidst i "Haandbog i det evangeliske Messeembede, Malmø 1535", i: S.H. Poulsens *Danske Messebøger fra reformationstiden*. Udgivet i facsimile, 1959.

64 Bønnen har Albertsen ordret overtaget fra sin *Dispositio concionum avæ in diebus publicarum precationum 12. 13. 14. Julij*, Lor. Benedicht 1563, LN 309, blad F 2r, hvor den har overskriften *Primæ Diei precatio*.

65 Bønnen er fra Albertsens *Dispositio*, 1563, blad F 2v, med overskriften *Secundæ Diei precatio*. Bønnen er aftrykt i sin fulde ordlyd sidst i nærværende artikel.

Almectige euige Gud, du som formedelst din elskelige Søn vor HERre Jesum Christum befalede oss, at wi skulle bede dig om tro Arbeidere i din Høst...), blad Z 8v linje 1.⁶⁶

[4] ”For Kongen” (O Alsommetigste euige Gud, som haffuer vnder din veldige Haand alle Verdsens Riger oc Regimente, som giffuer all Fred oc rolighed, oc altid beuarer din hellige Menighed vdi atskillige Fristelser oc fare. Wi ll...), blad Z 8v linje 18-23.⁶⁷

[5] [”For Fred” (O Almectige euige Gud oc ærens Konning, du som est en Herre offuer Himmel oc Jord, ved huilcken alle ting beskickis oc regeris...), blad Aa 1.⁶⁸

[6] ”Imod Pestilenz oc atskillige Siugdom” (O HERre Gud, du vedst huad wi ere for arme skrøbelige Creature, lad oss icke vndgielde...), blad Aa 1.⁶⁹

[7] ”Imod Dyr tid” (Almectige, euige HERre Gud, Himmelske Fader, wi arme Syndere bekiende vel, at wi haffue fortient met vore Synder...)]⁷⁰, blad Aa 1.⁷¹

[8] ”For timelig Værlig” (HERre Gud Himmelske Fader, du som est god oc Barmhiertig, oc tilsagde oss formedelst din Søn, at du naadelige vilt betencke oss i allehaande nød...), blad Aa 2r.⁷²

På det manglende blad Aa 1 må der have stået de sidste to tredjedele af bøn nr. 4 og desuden bøn nr. 5 og 6 og de første ca. seks linjer af bøn

66 Bønnen er fra Peder Tidemands *En deylik Bøne Bog*, 1563 blad 91r, med overskriften ”En Bøn for Ordens Tienere”, dog nu kendeligt redigeret fra en personlig bøn ”for min Sielesørgere” til menighedens bøn, hvor ”Wi bede dig [om] trofaste fromme Lærere oc Predickere oc beuare dem, der du giffuer, i den rette rene Lærdom oc it Christeligt leffnet...”.

67 Bønnen er fra Albertsens *Dispositio*, 1563, blad F 3v, med overskriften *Tertia diei precatio*.

68 Denne bøn kendes i *Een ny Bedebog*, 1531, LN 11, blad T 5v med overskriften ”For then almene fred” og i anden oversættelse i Veit Dietrichs *En enfoldig vnderuisning paa Fader vor*, Lor. Benedicht 1563, LN 528, blad 153v, der levede videre i *Nogle merkelige vdkaarne Bøner*, LN 470 og 474. Hans Albertsen kan selv have nyoversat bønnen til Alterbog 1569, da bønnen ”For Fred” synes føjet til i hans fortale.

69 Bønnen er fra Tidemands *En deylik Bøne Bog*, 1563, blad 156v, hvor den har overskriften ”En Bøn imod Pestilenz. M.L.”. Albertsen har udvidet bønnen, der stammer fra Martin Luther, til at gælde ikke kun i Pestilente, men også i ”dyr tid, Krig oc Orloff, Bradød oc allehonde farlige siugdom”.

70 Incipit til bønnerne ”For Fred”, ”Imod Pestilenz oc atskillige Siugdom” og ”Imod Dyr tid” er citeret fra Alterbog 1574, da de i Alterbog 1569 har stået på det manglende blad Aa 1.

71 Denne bøn er fra Tidemands *En deylik Bøne Bog*, 1563, blad 160v, hvor den har overskriften ”En Bøn imod Dyr Tid”. Alterbogen har forkortet bønnen ved at udelade nogle gammeltestamentlige eksempler på bønghørelse.

72 Denne bøn er fra Tidemands *En deylik Bøne Bog*, 1563, blad 187v, hvor den har overskriften ”En Bøn for timelig verlig”. Alterbogen tilføjer en bøn om at ”beuare Jordsens grøde oc den naadelige benedide oc velsigne”.

nr. 7, der fortsættes og afsluttes blad Aa 2r linje 1-9, mens linje 10-23 rummer den afsluttende bøn ”For timelig Værlig”.

Endelig afsluttes Telemark-eksemplaret med PRÆFATIONES IN summis Festis (med noder) blad Aa 2v-4v.

Denne afsluttende del af alterbogen har Alterbog 1569 i store træk tilfælles med Alterbog 1574. Alterbog 1564 har ikke haft Albertsens bøn ”For Fred”, der først er kommet til i 1569. Til gengæld er Alterbog 1574 efter den afsluttende bøn ”For timelig Værlig” blevet forøget med Mathesius’ ”En Predickeris Bøn at bede, før hand gaar i Predickestolen”, der skiller sig ud fra litanibønnerne ved dels at tilhøre en anden kategori, dels ved at være navngivet. Desuden er der registreret så mange tekstvarianter mellem Alterbog 1569 og 1574, at den sidste må have haft Alterbog 1564 som primært tekstforlæg.

Biskop Poul Madsen og alterbøgerne 1569, 1574 og 1580

Lis Jacobsen, der ikke kendte eksistensen af en Alterbog 1569 mellem de to alterbøger 1564 og 1574, kunne om 1574-udgaven skrive, at ganske vist kom den midt i Poul Madsens bispetid, men rimeligvis har han intet haft med denne udgave at gøre. Det ændrede titelblad kan skyldes boghandleren. Og andre ændringer er næppe foretaget.⁷³

Men Lis Jacobsen tog fejl i dette skøn. Fremkomsten af Alterbog 1569 forstyrrer billedet af en mekanisk genudgivelse af alterbøger i 1560’erne og 1570’erne. Den gennemillustrerede Alterbog 1569 med et træsnit til alle kirkeårets søndagsevangelier og den pædagogiske annoncering af samtlige epistler og evangelier, der er et fremskridt for gudstjenestens liturgi – Engelstoft ville have kaldt den et pedantisk tilbageskridt –, kan efter mit skøn kun være blevet til som biskoppelige initiativer, og ligeledes er tilbagerulningen i 1574 af alterbogens standard så indgribende, at en anden biskop må være den ansvarlige. Med risiko for at gøre Engelstoft rangen stridig som alterbogshypotesemager forsøger jeg at lancere en mulig forklaring på de to biskoppers modsatrettede måde at håndtere deres respektive alterbogsprojekt ved at pege på en parallelproces i den samtidige tilblivelse af nye salmebøger, hvor biskopper var vigtige aktører.

I 1569 udkom *Den danske Psalmebog, met mange Christelige Psalmer, Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret*, udgivet af stiftsprovst Hans Thomissøn og trykt af Lorentz Benedicht. Dette projekt havde været længe undervejs og blev uden tvivl protegeret løbende og håndfast af biskop Albertsen, der holdt hånden over sin stiftsprovsts mangeårige salmebogsarbejde og tilsvarende bevidst og hårdhændet forhalet sin fynske bispekollega Niels Jespersens

⁷³ Lis Jacobsen: ”Af Alterbogens Krønike”, s. 44.

fremskredne, men ubelejlige gradualeprojekt.⁷⁴ Dette spil mellem de magtfulde sammensvorne i København, den privilegerede stiftsprovst, der i 1568 ved et kongebrev fik Frue Kirkes liturgi bekræftet som mønster for hele landet, og en biskop, der tillige var universitetets rektor, kan have gødet en forståelig forhåndsmisstemning hos rigets øvrige biskopper over for københavnske projekter, såsom Thomissøns salmebog, der i november 1569 af kongen blev privilegeret som rigets eneste tilladte salmebog. Da den magtfulde Albertsen døde i foråret 1569, mistede Hans Thomissøn sin beskytter og blev nu af den utålmodige konge tvunget til at udgive sin ufærdige salmebog i efteråret 1569. Først med 2. oplag et par år senere fandt salmebogen sin endelige form, og først derefter måtte Jesperssøns graduale udkomme.⁷⁵ Thomissøns salmebog blev en smuk, men kostbar udgivelse med en uhørt rig anvendelse af noder, og det blev pålagt hver kirke i det af krigen udmarvede dobbeltmonarki at indkøbe den dyre salmebog.

Det blev den nye biskop Poul Madsen (1527-90), der var blevet forflyttet fra embedet som biskop i Ribe,⁷⁶ der nu skulle tage stilling til sin forgængers kostbare projekter. For Poul Madsen kan det have været en måske kærkommen lejlighed til på de oversete provinsbiskoppers vegne at gøre op med en magtfuldkommen bispekollegas embedsførelse og føre hans projekter tilbage til et økonomisk forsvarligt niveau. Derfor måtte han desavouere monopoliseringen af sin stiftsprovst Thomissøns prestigesalmebog. Det kan under disse omstændigheder have været en lettelse og givet biskop Madsen friere hænder, at Thomissøn døde i 1573. Biskop Madsen handlede hurtigt og resolut. Allerede i foråret 1575 kunne præsten ved Helligånds Hospital i København, den flittige oversætter og forfatter Rasmus Hansen Reravius, på biskop Madsens mundtlige befaling kaste en ny salmebog indeholdt i en gudelig håndbog i billigbogsformat ind på bogmarkedet. Med sin foregivne tilbagevenden til traditionen før Thomissøn⁷⁷ blev Reravius' *En Ny Psalmebog met Calendario* fra nu af en alvorlig konkurrent til

74 Jens Lyster: "Om Niels Jesperssøns forsinkede graduale og Hans Thomissøns salmebog. Nogle upågtede gradualer", *Hymnologiske Meddelelser*, 1992, s. 195-197.

75 Jens Lyster: "Hans Thomissøns salmebog – mutatis mutandis", 1982, s. 311-312; samme: "Om Niels Jesperssøns forsinkede graduale", *Hymnologiske Meddelelser*, 1992, s. 200-202.

76 Til den ledige bispestol i Ribe tilkendegav kongen med et brev af 7.8. 1569, at han havde udset sig Hans Thomissøn. Valgmændene i Ribe, der havde det afgørende ord, foretrak imidlertid Hans Tausens svigersøn som deres nye biskop, og sådan blev det (H.F. Rørdam i *Ny Kirkehistoriske Samling* II, 1860-62), s. 263). Så modstanden mod Thomissøn har været magtfuld i 1569.

77 Jens Lyster: "Reravs salmebog 1575", *Hymnologiske Meddelelser*, 1976, s. 83-86.

Thomissøns avancerede kirkesalmebog.⁷⁸ Et ledsagende kongebrev dateret Frederiksborg den 19. marts 1575 ophæver den tidligere bestemmelse om, at kun den officielle kirkesalmebog må trykkes og falbydes i riget. De, der tidligere har fået indskærpet, at de skal forbyde udbredelsen af andre salmebøger, får nu forbud mod at hindre udbredelsen af disse. De nyligt indvandrede tyske bogtrykkere Hans Stockelmann og Andreas Gutterwitz fik i det nye kongebrev overdraget at trykke en liden Psalmebog med Søndags-Evangelier og Epistler og Catechismo Lutheri.⁷⁹

Dette forløb kan sammenholdes med alterbogens udvikling fra 1564 til 1574. Biskop Albertsen lod sig ikke stille tilfreds med sin Alterbog 1564, der ligesom Palladius' Alterbog 1556 formentlig var en skrabet alterbog med forkortelser, med karakter af stikord, der skulle orientere præsterne om kirkeårets og den enkelte søndags gang. Det må have passet den nu velrenommerede bogtrykker Lorentz Benedicht svært godt at rette op på en nødtørftig debut som alterbogstrykker i 1564 og fem år senere levere en illustreret alterbog, der kunne leve op til kirkesalmebogen.

Men heller ikke en alterbog må blive dyrere end fattige landsbypræster kan betale. Dette økonomiske problem skulle biskop Poul Madsen løse fem år senere for at imødekomme forventelige krav om en billig alterbog. Også i dette tilfælde kan Poul Madsen have valgt at gå bag om Albertsens dyre 1569-udgivelse. Når nu Albertsens formodentlig simple Alterbog 1564 dog havde gjort fyldest engang blandt de præster, der kunne tyde stikord og forstå en halvkvædet vise, ville et genoptryk af denne skrabede udgave være en tålelig nødløsning. For dog at sætte sin biskoppelige myndighed bag 1574-udgaven navngav Poul Madsen den "Alterbogen". At navneændringen skete i 1574 og ikke allerede i 1569, kan ses i en ny manipulation i Palladius' fortale, hvor Palladius selv tvivlrådigt foreslog "effter Titelen En Collectbog eller Euangelistarium, Eller Alterbogen" (Palladius' Skrifter III s 341 linje 26-27), hvad i 1574 strammes ind til "men maa kallis effter Titelen, En Alterbog"! Et andet biskoppeligt fingeraftryk og et forvarsel om et nyt og anderledes "præstespejl" er den bøhmiske reformator Johannes Mathesius' præstebøn, der nu blev påhægtet alterbogen. Mathesius' navn stikker mærkbart af blandt Tidemands og Albertsens anonyme bønner.⁸⁰ Ligeledes kunne en stiltiende udeladelse af Bugenhagens problematiske evangelieharmonisering i de københavnske kirker påskemorgen tilkendegive, at med denne tempelrensning var

78 Jens Lyster: "Reravs salmebog 1575. En alternativ halvofficiel billig salmebog for 400 år siden", *Hymnologiske Meddelelser*, 1992, s. 152.

79 Jens Lyster: "Reravs salmebog 1575", 1976, s. 84-88.

80 Det bemærkes endnu mere i 1580, hvor Mathesius' bøn og navn rykkes frem foran i alterbogen.

en uskik fra Albertsens og Thomissøns tid forsvundet. Den klodsede gentagelse af den samme bøn for øvrigheden både foran og bag i Alterbog 1569 blev i 1574 også bragt ud af verden.

At Poul Madsen ikke på længere sigt ville unddrage sig arbejdet med en fornyet alterbog, vidner hans gennemjusterede Alterbog 1580 om. Først nu griber han tilbage til Alterbog 1569 og udnytter dens sproglige forbedringer, som han bygger videre på. Når f.eks. kollekten til Marias besøgsdag nu skriver "Visdom", er ordet hentet fra kollekten i Alterbog 1569, hvor Alterbog 1574 utvivlsomt følger Alterbog 1564 i at fastholde "visshed" fra Alterbog 1556.⁸¹ I kollekten til 3. søndag efter påske overtager han "stadelige" fra Alterbog 1569, hvor Alterbog 1574 og 1556 har "stadfestelige".⁸² Det samme gælder "redning" versus "redding" i kollekten til 2. søndag i fasten. Endnu tydeligere bygger Poul Madsen på Alterbog 1569 i kollekt til 6. søndag efter trinitatis: "Thi vort Hierte, Kiød oc Blod, ere aff synden saa forgiffuet", hvor Alterbog 1574 følger Alterbog 1556 og lader os være "forgiffet" af synden.⁸³ Søndagenes fulde navne dukker op igen i Poul Madsens Alterbog 1580 og ligeså annonceringen af "sankt Pouel Apostel" ved epistlerne og hvilken evangelist der skriver dagens hellige evangelium. Arven efter Benedichts alterbog 1569 lever altså videre i den eksemplariske Alterbog 1580, der ydermere "Lader oss alle bede" før hver kollekt, der nu afsluttes af den treenige conclusio. Endvidere korrigeres tvivlsomme "epistler", som var arvet fra Alterbog 1556. Hvor Alterbog 1569 på helligtrekongersdag annoncerede, at "Epistelen scriffuer Esaias Prophete, *Cap. LX*", korrigerer Alterbog 1580 nu til "Denne hellige Leitze scriffuer Esaias Propheta. *Cap. LX*", og på Mariæ Renselsis dag er Malachias' "epistel" blevet til "Denne hellige Leitze scriffuer Malachias Propheta *Cap. III*".

"En Predickeris Bøn" af Mathesius, som Poul Madsen fik presset ind efter litanibønnerne på en sidsteplads i Alterbog 1574, får i 1580 en fremskudt plads på blad 8r umiddelbart før "Den Første Søndag i Aduent", hvor den fortrænger Tidemands "En Predickers Bøn". Det er der symbolik i. Peder Tidemand døde i 1571, og nu må en ny generation under Poul Madsens auspicier gøre sig gældende. Der er forskel på de to indledende "præstespejl", der afløser hinanden. Tidemands præstebøn indledes med præstens bøn for sin menigheds liv og tro og dernæst en bøn for prædikanten selv som forbillede for menigheden, så præst og menighed kan være fælles om troen og et kristeligt levned. I forhold hertil indleder og understreger Mathesius' præstebøn præstens egen ringhed og vanskelighed ved at leve op til

81 *Gudstjenestekollekterne* s. 304.

82 *Gudstjenestekollekterne* s. 205-206.

83 *Gudstjenestekollekterne* s. 238-239.

sit ypperlige og hellige prædikeembede. Derfor råbes i Jesu navn, den eneste præst og biskop, om at nådens ånd må opfylde præstens ringhed, så menigheden ved ham kan få de kristelige dyder. Tendensen i Mathesius' præstespejl genkendes i den af Poul Madsen affattede bøn, som præsten skal bede efter gudstjenesten og som afslutter Alterbog 1580.

Fremskridt og forandringer i Alterbog 1580 gik videre til Alterbogen 1596, LN 1252, og det bemærkes, at den trykkes af Lorentz Benedicht.⁸⁴

Efterspil under galgen

Det indledende motto til denne bogjagt stillede i udsigt, at den, der søger, skal finde. Måske fandt vi ikke lige det, vi søgte efter, men så fandt vi noget andet. Alterbog 1564 gav uventet en aflægger fra sig og voksede sig kønnere i 1569. Men fandt vi nogen sinde sjælen i bogen? Den tangerer vi imidlertid ved at lade vores jagt på Alterbog 1564 ende under galgen. Tre år efter, at bogen var udkommet, får vi lov at lytte med, mens en præst, der er blevet fortlølig med sin nye alterbogs muligheder, sidst i bogen gør brug af en af biskop Albertsens bønner "efter tidens lejlighed". Den dag fik Alterbog 1564 mund og mæle i et trekantdrama på liv og død og indskrev sig i en scene, som Shakespeare ikke kunne have skrevet bedre, om dødelig alvor, der brydes med det burleske.

Vi kan takke den lollandske adelsmand Claus Pors (1544-1603) for, at han i sin belærende bog *Leffnütz Compasz* fra 1613⁸⁵ har berettet om denne tildragelse i året 1567 under den svenske fejde med Danmark. En tyv var blevet pågrebet på et af flådens skibe, og straffen var hængning. Præsten, der berettede tyven, lovede ham, at hans sjæl ville blive snehvid, om han gjorde alvorlig pønitense. Tyven lod sig trøste, men kom dog på skafottet i anfægtelse over præstens ord, "Thi naar ieg bliffuer hengt, saa bliffuer der io bundet for min hals, saa kand icke min Siel komme der vd, men hun skal vd adt den anden ende, der bliffuer hun vist skidden".⁸⁶

84 Det unikke eksemplar af denne alterbog findes på Gunnerusbiblioteket i Trondhjem som alterbog LibR Oct. 763. Digitaliseringen, som jeg modtog 4. november 2022, blev fremskyndet for at komme den danske forskning til undsætning. Igen en stor tak til bibliotekar Inger Langø for broderfolkets uundværlige hjælp.

85 *En nyttig Hussbog, kaldis retteligen Leffnütz Compasz, som indeholder mange skøne, vichtige Lærdomme, Atvarsler oc Paamindelser*, København hos Henrik Waldkirch, 1613. Omtalt i Rasmus Nyerups *Almindelig Morskabslæsning i Danmark og Norge igjennem Aarhundreder*, København 1816, s. 257-261.

86 Jens Lyster: "Hans Christensen Sthens eksempelsamling", *Danske Studier* 1970, s. 14, hvor anekdoten er gengivet som et sidestykke til en af Sthens

Den bøn, som præsten bad eller udlagde for tyven, lyder sådan:

For Syndernis forladelse.

O Alsommechtigste, euige Gud, Du som haffuer loffuet dine Børn, at der som deris Synder ere end blodrøde, da skulle de dog bliffue snehvide, oc at vilde de lyde dig, da skulle de nyde Landsens Gode. Wi bede dig O naadige Fader, forlad oss alle vore blodige Synder, oc giff oss din hellig Aand, at wi kunde staa aff det onde oc giøre det gode, Lad din vrede offuer oss formildis, at wi maatte beskermis, fra vore Fiender oc allehaande nød oc fare, oc nyde dine Gaffuer oc velgierninger dig til Loff oc ære, Ved din kiere Søn Jhesum Christum vor HERre, Amen.⁸⁷

Kunne alterbogen ellers berette om timer og dage i præstens hånd foran alteret i sognekirken, ved husbesøg, i felten og undertiden ved skafottet, ville vi også møde brugen af de øvrige bønner "efter tidens lejlighed" sidst i alterbogen: bønner om alvorlig pønitenst, bønner for freden, bønner imod pest, imod dyrtid og for timelig vejrlig. Den folkelige Jeppe Aakjær så præstens alterbog som et vidne til generationers dagligdag, når han kunne skrive, at "hver skjoldet alterbog har gemt et gran af slægtens ve og våde".⁸⁸ Måske glemte Aakjær, at slægtens ve og våde kun er alterbogens halve fortælling. Den anden halvdel rummer de søn- og helligdagsevangelier, der mødes af menighedens "Gud være lovet for sit glædelige budskab".

Bilag med biskop Albertsens fortale til Alterbog 1564/1569

Biskop Hans Albertsens fortale fra 1564 bringes nedenfor i sin fulde ordlyd fra Telemark-eksemplaret af Alterbog 1569, idet dog små lakuner i teksten er udfyldt med tekst fra Alterbog 1574 i skarp parentes:

Blad A 3v:

Hans Albritssøn ynsker alle fromme
Predicanter oc Sogneprester, Naade,
Lycke oc fremgang aff Gud, ved
vor HERRE Jesum
Christum.

EFterdi den hellige Paulus merckelige raader oc formaner, at altingist vdi den Christne forsamling skal holdis ved en retsindig

eksempelfortællinger fra 1580'erne.

87 Citeret fra Alterbogen 1569 blad Z 8r linje 11-24. Bønner blev i 1575 optaget i Rasmus Hansen Reravius' *En liden Bønebog*, der som vedhæng til de nye små salmebøger vandt stor udbredelse i flere generationer.

88 I sangen "Som dybest brønd gi'r altid klare vand", 1916.

Ordning oc skickelighed, huilcken Gud selffuer vel behager, der oc icke kand lide nogen wenighed eller wskickelighed. Er det gantske fornøden, at den Christelige Kircke skick, [som] vijslige⁸⁹ effter Guds ord oc Kong: Mts: [vo]r kieriste Naadigste Herris Ordinantz ind[skic]ket er, vdi alle Stæder endrectelige ved mact [hold]is, at det gantske Kircke Embede der ved [til]børlige kand forfremmis oc beprydis, oc at Menigheden kand opueckis til en sand Gudfryctighed, tacknemmelighed oc Lydactighed mod Gud, oc hans hellige Ords tieniste, Huor faare at de som Gud Almectigste haffuer tiltroet at vere Predicanter oc Sielesørgere [*blad A 4r:*] icke bør effter deris eget Hoffuet indføre nogen Synderlighed vdi Ceremonier, eller affskære sig fra den Christelige vijs oc skick, som dem forscreffuet er, oc menlige vdi Kirckerne holdis skal, Men at de endrectelige effterfølge en viss maade oc Regel, ved huilcken de kunde deris Embede til Guds ære, oc Menniskens forbedring vdrette, Oc der vdi beflite sig wden forsømmelse eller foractelse, saa meget som Gud giffuer dem Naade til. Vdi den mening oc gode forsæt, haffuer den Høylærde Mand met salig ihukommelse, Doctor Peder Palladius, Superintendent vdi Sielands stict, nogle Aar forleden ladet vdgaar denne Alterbog, som indeholder alle Søndagis oc Hellige dagis Episteler, Euangelia, Collecter, Christi Naderis indskickelse, Bruduielse, Børnedaab, etc. At disse synderlige⁹⁰ Ceremonier, i sang, Læsning, Sacramenternis vdelelse, etc. maatte effter Ordinantzens lydelse alle vegne vdi Kirckerne skickelige oc tilbørlige forhandlis.

Nu effterdi ieg formerckt haffuer, at vdi mange Kircker findis icke denne Alterbog, oc at de som hende begerendis ere, oc behoff haff-ll[*blad A 4v:*]ue til Kircketienistens vdretning, icke hende bekomme kunde⁹¹, haffuer ieg ladet hende vdi Prenten vdgaar paa ny,⁹² oc flitelige hende offuerseet, forbedret oc formeret, saa meget som paa denne tid mueligt vaar, oc behoff giordis, synderlige vdi Collecternis klare oc rette forstand, som seduanlige her til dags haffuer veret brugt vdi Kirckerne, Disligest ocsaa tillagd Letanien oc nogle Christelige Bøner, som effter tidens leylighed vdi bede dage, for Øffrighed,⁹³ oc for anden menlig nødtøffthighed bequommelige kunde⁹⁴ oplæsis, Oc der næst sæt de *Præfationes*, som Ordinantzen befaler at siungis vdi de tre store CHristi Høytider. Fremdelis ocsaa effter Børne daaben tillagt den rette form oc maade som Sognepresterne bør at effterfølge, naar Børn ere hiemme

89 Alterbog 1574 og 1580: visselige.

90 Alterbog 1574 og 1580: synderligste.

91 Alterbog 1574 og 1580: kand.

92 Her indføjes i Alterbog 1574 og 1580: formedelst Erlige Mands Claus Føerds Bogførirs/Bogeføreris vdi Kiøbenhaffn anden gangs bekostning,

93 I Alterbog 1574 og 1580 tilføjes her "for fred/Fred,"

94 Alterbog 1574 og 1580: kand.

døbt, oc bæris til Kircken, effter som Ordinantzen der om bemelder. Oc til det sidste sæt Catechismum eller Børnelærdommen enfaaldelige i sine ord oc Artickle som hun bør at fortællis for vnge oc Gamle, Paa det at fromme Predicanter, som saadan Vnderuisning behoff haffue, kunde⁹⁵ vdi alle disse stycker der deris Embede anrørendis er, haffue ved haan-ll/*blad A 5r*:/den denne lille Bog, oc der vdaff i nogen maade behielpis oc vnderuisis vdi deris Embedis vdrettelse. Huor faare ieg dem kierlige formaner, at de lade sig denne Bog vel befalde, oc der hos aluerlige betencke, huad dem aff Gud oc deris Øffrighed befalet er, at de kunde met deris gantske arbeyde oc tieniste forfremme vor HErris Jhesu Christi Rige, oc Menniskens Salighed, som dennem forantuordet er at vnderuise oc lære paa Guds vegne.

Den euige Barmhiertige Gud, som selffuer Kircketienisten indskicket haffuer, oc hende siunlige met sin helligAands vdsendelse offuer Apostlene stadfestet, begaffue alle retsindige Kircketienere met sin Aand oc Naade, at de met en ret hiertens lyst oc begering kunde tilbørlige oc Christelige deris Embede her i Verden vdrette, oc bliffue hos den sande Guds bekiendelse, imod Dieffuelens oc alle onde Menniskers anfecting indtil deris Døde dag, Amen. Screffuet i Kiøbenhaffn, den 20. dag Januarij. *Anno Domini*, 1 5 6 4.

Deutsche Zusammenfassung

Leitspruch: "Suchet, so werdet ihr finden. Vielleicht finden wir nicht, was wir suchen, aber dann finden wir etwas anderes.

Die früheste lutherische Agende in Dänemark-Norwegen ist 1556 von dem seeländischen Superintendent Petrus Palladius (1503-60) herausgegeben. Sein Nachfolger Hans Albertsen (1525-69) hat 1564 seine sorgfältig revidierte und vermehrte Ausgabe der Agende herausgegeben, mit einer neuen Übersetzung der alternativen Kollektenreihe. Von dieser Ausgabe 1564 ist heute nur zwei Blätter bekannt. Der schwedische Krister Gierow geht aber in seiner Dissertation über die evangelische Gebetliteratur in Dänemark 1526-1575, Lund 1948, mit der grössten Sicherheit davon aus, dass die verlorene Agende 1564 in der völlig erhaltenen Auflage 1574 ungeändert wiederherausgegeben ist.

Der Verfasser ist von dieser völligen Sicherheit provoziert und ist auf die Jagd der Agende 1564 und ihren Inhalt gegangen. Z.B. weisst er, dass ein Gebet von Johann Mathesius in Agende 1574 nicht in Agende 1564 vorkommen kann, weil es zuerst 1571 ins Dänische übersetzt ist.

Die verschwundene Agende 1564 ist von etwas geheimnisvolles, mit Verfälschung und leeren Gerüchten verhüllt, ist kurzum

95 Alterbog 1574 og 1580: kand.

unerreichbar und deshalb umworben wie das hübsche Mädchen. Die Erwartung auf die endliche Entdeckung der Agende 1564 endet immer erfolglos. Inzwischen wird an der Universitätsbibliothek in Trondheim ein Fragment einer alten Agende ohne Druckjahr entdeckt, und die Bibliothek stellt das Fragment als die Agende 1564 fest. Einige Jahre vorher ist eine undatierte Agende im norwegischem Privatbesitz in Telemarken gefunden und wird als ein Missing-Link zwischen Agende 1564 und 1574 betrachtet, und Mikrofiche werden gemacht. Als aber bald Mikrofiche überall als altmodig ausrangiert werden und auch die privatbesitzte Agende spurlos verschwindet, ist die Aufgabe als Agendejäger schwierig geworden. Glücklicherweise ist ein einziger Mikrofiche nicht vernichtet, aber nur in den Schatten an der Staatsbibliothek in Aarhus gestellt und dort gefunden. Der Mikrofiche zeigt, dass das Telemark-Exemplar und die Agende in Trondheim der gemeinsamen Missing-Link-Ausgabe gehören. Eine Datierung dieser Agende kann 1569 sein, weil der Professor Hans Poulsen Resen (1561-1638) in 1614 schreibt, dass er eine dänische Agende 1569 verwendet. Die Agende 1569 hat als die einzige jemals einen biblischen Holzschnitt zum jedem Sontagevangelium und kündigt Epistel und Evangelium erzieherisch an, wo vermutlich die prunklose Agende 1564 sich von schlichten einverstandenen Stichworten bedient. Auffallend kehrt die Agende 1574 zu der schlichten mangelhaften Stufe der Agende 1564 zurück, vermutlich aus ökonomischen Ursachen.

Kristussymbol som vignet.
Foto: Lene Kleivi, Vest-Telemark Museum.